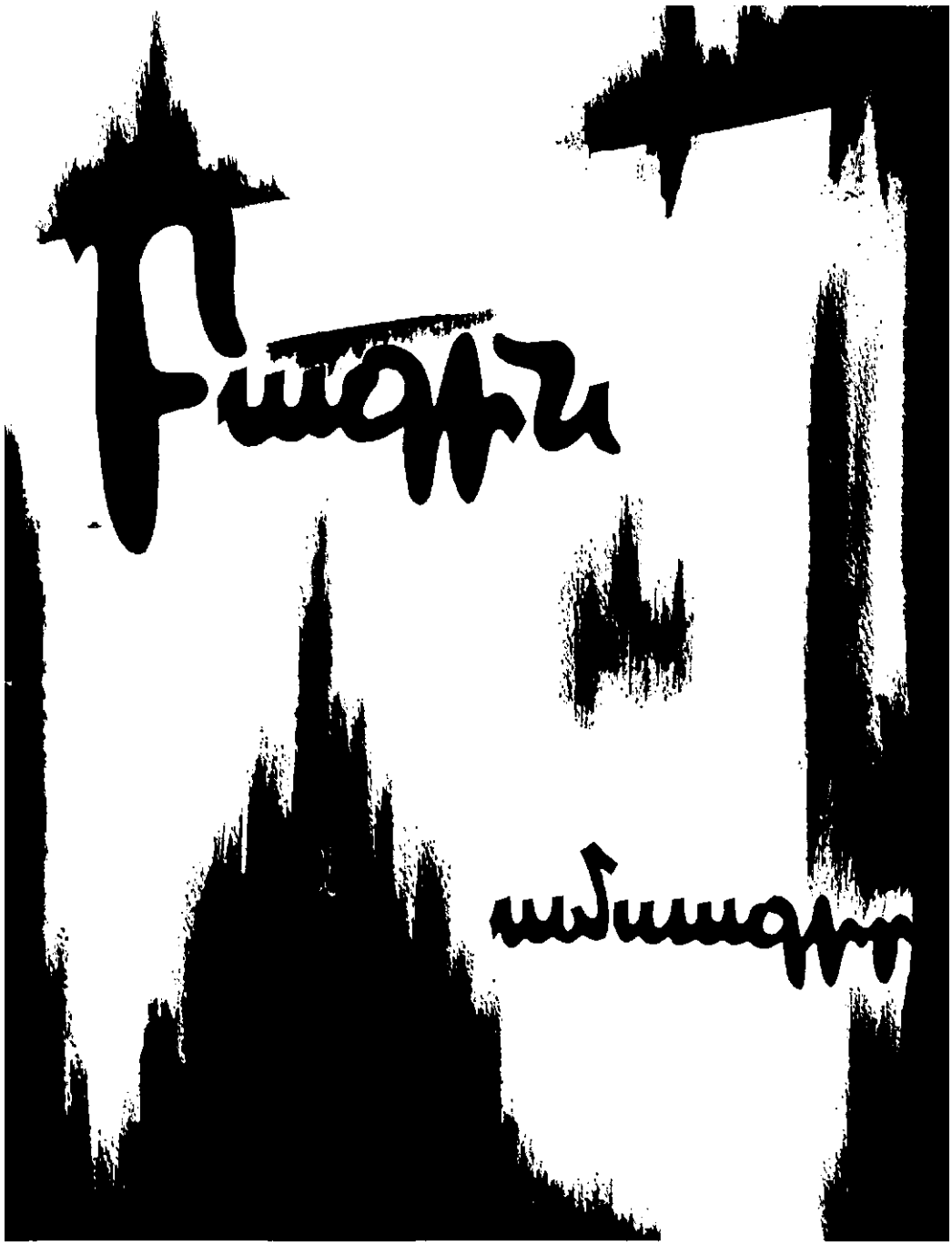

ԲԱԳԻՆ Ե. ՏԱՐԻ 1966 ԹԻՒ 3
digitised by A.R.A.R.

باكين

مجلة شهرية ، أدبية وفنية علمية

مدير المسؤول

السيد اورتين كارنيك قزانجيان

•

PAKINE

REVUE MENSUELLE

LITTÉRAIRE & ARTISTIQUE

Propriétaire

Dr. A. KAZANDJIAN

•

ԲԱԳԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

ՎԱՐԻՉ ԽՄԲԱԳԻՐ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԽՄԲԱԳԻՐՆԵՐ

ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ, Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Ց. ԳԵՂԱՐԴ

Տ. ՈՍԿՈՒՆԻ

Բ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

Վ. ՑԵՍԿԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՑԷ

G. SASSOUNI

Rue Sélim Boustany, Beyrouth - Liban

ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒՆԻՆ

Ա. ՍԵՒԱՆ

Ց. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

Ա. ԵՐԿԱԹ

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

Ա. ԳԱՒՕՆԷ

Ա. ՍԵՒՈՒՄԵԱՆ

Շ. ՏԷՐ ՄԵԼԿՈՆԵԱՆ

ԵԴ. ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

Ն. ՋԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

Պ. Ս.

Ց. Դ.

. . . . . .

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԼՈՒԲԵՐ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Կոդէի ՈՒկաբ՝ ՄԱԿԱԲԻ

digitised by A.R.A.R.@

Բագին

ԱՂՍԱԳԻՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Ը. ՏԱՐԻ, ԹԻՒ 8 — Մ. Ա. Ը 8 1964 — ՊԷՅՐՈՒԹ

ԽՕՍՔ՝ ՓԵՓՈՂԻՆ

Մեծութիւններն երբ կ'իյնան՝ մի՛ վհատիր,
Աթոռին սրտիդ մէջ, ապաւէնն՝ հոգիիդ,
Ճամբուն եղրը սպասի՛ դուն անձանձիր,
Ակօսն յոյսին պիտ՝ բերէ լոյս ու ժպիտ:

Փաղիկները երբեր թօշնին ցրտահար,
Ու թիթեռներն անոնց շուրջը չյածին,
Հողին ընդերքը սերմերով աճեցմար,
Գիտի ապառաժ ևոր երկուցիով լուսածին:

Մեռնողներուն համար դուն մի՛ արտասուեր,
Ամէն դարձող օրօրոց մը կ'օրօրէ,
Անմահութեան կնիքն ունին կեանք ու սէր,
Միլ ու ծրնունդ քաղ արդար ձեռդ օրհնէ՛:

Գեղեցիկին, կեանքի՛ն համար պատգամէ՛,
Վշտին բաժակը մեղրի պէս դուն խմէ՛,
Եթէ ճերքդ ես, երկնատա՛ճ մարգարէ՛···:

ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Յ. ԿԱՐԱՊԵՆՑ

ՎԵՐՋԵՐՍ ՈՂՋ Է ԳՆԱՑԵԼ ՀԱԼԻՖԱՔՍ

Դեռ մինչեւ այսօր էլ ինձ հալածում է Աբմէնի դէմքի այն անդրշիրիմեան ապտակայուռիւնը:

Թէեւ Օգոստոսի կէսերն էր, սակայն հարաւ-արեւմտեան Նոր Սկովոխայի քթի վրայ նստած այդ նաւահանգստում մարդիկ արդէն բրդէ պոպոչաւոր գլխարկներ էին հագել եւ ցրտից կարմրած կողակները առաջ տնկած՝ հոտոտում մօտալուտ խստաշունչ ձմեռը: Նոյեմբերի նուագամատոյցում մի քանի քեռնաթափ գորշ նաւեր ծոյլ ծոյլ յօրանջում էին, թերեւս սպասելով Սիդնիից կամ Հալիֆաքսից հկող նոր ապրանքին: Երկնքի նման գորշ էր նաեւ Ֆանդիի Ծոցը, որը կարծես ահա պիտի ուռճանար եւ ողողէր եոյեմբերի միակ գլխաւոր փողոցը, ուր միմեանց հրմչտկող խանութներն ու հագճնպոյ չինուած սակայն արգէն դուռնոթի կրպակները փակուած սօնամաճաւի յոգնած ու տխուր տեսք ունէին: Նոյնիսկ անցորդների գլխի վրայով ճախրող ծովաճայերի կանչում, ինչ որ խեղդուած ահազանգ կար, որն ինձ դուր չէր գալիս:

Նաւահանգստի ընդհանուր համայնապատկերում միակ գունքն էին նաւային սպասարկութեան քառակուսի չէնքի երկու կողմում մոլեգնօրէն ծածանուող կանադական ու Նոր Սկովոտիայի նահանգային դրօշները եւ մէկ էլ Ամերիկա մեկնել պատրաստուող հիւսնոյն ճամբորդասաւար նաւը՝ ճերմակ ու արդիական:

Մէկ օր էի մնացել նաեմուքում եւ արդէն ձանձրացել էի: Հալիֆաքսից յետոյ նեոմուքը գիւղի տպաւորութիւն էր թողնում: Աւելի, ամերիկեան քաղաքների հետ համեմատած Հալիֆաքսն էլ մի բան չէր, բայց ամէն պարագայի ունէր մեծ քաղաքներին յատուկ եռուզեռը, առատութիւնն ու աչխուժը: Որպէս գլխաւոր ներկայացուցիչը Բոստոնի «Մաքընթաչ եւ Որդիք» արդիւնաբերական ընկերութեան, չորս օր մնացել էի Հալիֆաքսում, բանակցութիւնների մէջ մտել տեղի բուրգ արտածող հիմնարկների հետ, համապատասխան գործառնութիւնների պայմանագրերը կնքել եւ հապճեպով, Հալիֆաքսի հիւնաւորց միջնաբերդն ու այլ տեսարժան վայրերը այցելելուց յետոյ, մնկնել այդ քաղաքից՝ իրենց ծողնելով իրենց խաղաղ կեանքն ու անպլիաբարոյ կենցաղը: Տենդագին վաղքն ու ժխորին վարժուած մէկի համար, դժուար է ըմբոչխնել Նոր Սկովոտիայի հովուական անդորրութիւնն ու կուսական գեղեցկութիւնը: Հին Աչխարհ գալով հանդերձ, կարծես Սկովոտիացիները որոչել են լռեանչին այս վիթխարի թերակղզում շարունակել իրենց աւանդական կեանքը՝ աչք փակելով ջրերից այն կողմ արեւմտեան քամաքամասում զարգացող հեւգոտ յա-

digitised by A.R.A.R.@

ռայիմութեան առիթ։ Այս բոլորը թեթեւ լաւ է, սակայն ոչ ինձ համար։

Առյանտեանի ժամանակով կէսօրից յետոյ ժամը չորս ու կէսին «Լունոպ» ճամբորդանաւը երեք անգամ ողջալի հառաչանքներ արձակեց եւ կորուեց եարմութի նաւահանգստից։ Սաստիկ անձրեւում էր։ Նաւի բարձրախօսը յայտնեց, որ մի քանի մղոնից դուրս ենք գալիս Ֆանդիի Մոցից եւ մտնում Ատլանտեան Ովկիանոս եւ որ աննպատակ եղանակի պատճառով հաւանաբար մօտ երկու ժամ ուշ հասնենք Ամերիկայի Մէյն նահանգի Բար Հարբըր նաւահանգիստը։

Եւ իրաւ, դեռ Մոցից դուրս չէլած նաւը սկսեց փայտէ խաղալիքի պէս տատրուքերուել ամէհի ալիքների երախում։ Քաշելիք ունենք, մտածեցի, եւ տեղ բանեցի ընդհանուր ճամբորդասրահի կաշեպատ երկար նստարաններից մէկում։ Այստեղ կենդանութիւն էր տիրում։ Ճամբորդների մեծ մասը Ամերիկացիներ էին, հաւանաբար արձակուրդից վերադարձողներ։ Նաւարկութիւնը միշտ էլ մարդկանց մօտ որթնացրել է արկածախնդրակամը, եւ հիմա ճամբորդները խոնուել են երկարաւուն լուսամուտների առիթեւ։ դիտում գորշ փրփուրներից փոթորիկի ծնունդը։ Մանկ էլ տախտակամած են դուրս ելել եւ պայքարի մէջ մտել վեր խոյացող չառաչուն ալիքների հետ։

– Դժուար ճամբորդութիւն պիտի ունենանք – ասաց կողքիս նստած մարդը, որը մեռաղէ փայլուն կաղապարներ ունէր ոտքերին։

– Վտանգաւոր չէ՞ – ասացի՝ միաժամանակ դլխով բարեւելով իր խառնուհչ կնոջն ու ժպտալով նրա երեք զաւակներին։

– Չեմ կարծում – պատասխանեց նա – այս ջրերը մինչեւ էլ անհանգիստ են։ Մոցի եւ ովկիանոսի հանդիպումն է պատճառը։ Անցեալներում նաւաբեկութիւններ եղել են, իսկ ներկայիս, այն էլ այսպիսի արդիական մի նաւով անհաւանական է վտանգը։

Ծօսակիցս մինչեւ տարբքի մի մարդ էր՝ Հեմինգուէյի հասուն չքնաղ դիմագրծերը յիւեցնող արտայայտութեամբ։ Մի քանի չաբաթուայ սալտաիին տուող չոափրուած երես ու մօրուք, ամուր ծնոտ եւ լայն արեւախանձ ճակատ։ Թօսելիս նա ինչ որ հարազատութեամբ շարունակ ծովն էր նայում։

– Արձակուրդի՞ էիք գնացել – հետաքրքրուեցի։

– Այո՛, ամէն տարի Նոյա Սկոտիա ենք դնում ձկնորսութեան։ Սկզում եմ ծովը եւ արդէն ընտանիքս էլ սկսել է համակերպուել ինձ։ Լիակոտ լճում դրսս երկու ձուկ բռնեց։ Լաւ ձեռք ունի։

Ճամբորդակիցիս կինը հոգատար քընչունի նման թեւերի մէջ էր առել իր դաւակներին եւ աչխատում էր սփոփել նրանց։ Նաւը կոծիս առաջ չէր շարժուում, այլ դառնում իր չուրջ՝ ահռելի քնդիւններ արձակելով։ Մաքուր ու ընդարձակ ճամբորդասրահում մարել էր նախկին աչխուժը։ Շատերը դունատ ու հիւանդ տեսք էին ստացել, ոմանք էլ պառկել էին նստարանների ու բազկաթոռների վրայ՝ խոշոր աչքերը առաստաղին յառած։ Մի քանի նաւաստիներ նստարանից նստարան էին անցնում եւ սպիտակ դեղահատներ հրամցնում ճամբորդներին։ Ինձ էլ դլուխը սկսեց դառնալ, սակայն հրաժարուելով դեղահատ ընդունել՝ աւելի չատ «Հեմինգուէյի» ներկայութեան տղամարդութիւնս ցոյց տալու համար։ Փորձ նաւաստին կատհց։

– Բան չկայ, մի մտահոգուէք, չուտով կը վարժուես։

– Ցոյս ունեմ – ասացի – երբ բաց ծով հասնենք դուրս կը գանք փոթորիկի ձեռքից։

– Ընդհակառակն – պատասխանեց «Հեմինգուէյը» – խակասն կոխը բաց ծովումն է սկսուելու։ Բայց կը յաղթենք։ Սա լաւ նաւ է։ Ճանաչում եմ նաւապետին։

Այնուհետեւ նա մի ծխախոտ վառեց, մէկն էլ ինձ առաջարկեց եւ ամենայն համբերութեամբ բացատրեց ծովային մղոնի բարդ հաշիւը, ովկիանոսային հոսանքների դաղտնիքը եւ ձկնորսութեան

digitised by A.R.A.R.@

արուեստին ժանրամանուքիւնները՝ մինչ հայեացքը ծովին յառած։

Ըստ ժամացոյցիս երեկոյ էր, սակայն նուիկ դուրս թանձր խաւարն էր իշխում՝ խաւար հրէշների աչխարհում։ Մերթ նաւը բարձրանում էր ալիքների բաւերին նստած եւ ապա վիժում անդունդը, մերթ խելակորոյս ճօճւում էր իր կանգնած տեղում եւ սակայն մինչ չթրնանակում իր բուռթ թնդիւնը։ Մովը ծեծում էր բիւնոզի պատուհաններըն եւ ջանում փշրել ու ներս խուժել դէպի մարդկային այս կղզեակը։

– Ի՞նչ է պատահել ձեզ։ Ինչո՞ւ այս անթացուպերը – արդէն բաւական մըռնմացած հարցրի ծովային բարեկամիս։

– Ահ, դրանք – անտարբերութեամբ պատասխանեց նա – չանուձուկն է կերել։

– Շանաձո՞ւկը...

– Ֆլորիդայի ջրերում պատահեց։

– Ինչպէ՞ս...

– Բարեկամիս հետ՝ նախկին նաւատուր, բայ ծով էինք իջել։ Ջորս քրաձուկ էինք բռնել, երբ կարթը կորաւեց։ Ջուր ցատկեցի սուզելու համար եղածը, երբ դժացի դանակի հարուածը։ Եթէ Նանըլըդը, այդպէս էր նրա անունը, օգնութեան չհասնէր...

– Ի՞նչ եղաւ նրան...

– Սպանուեց։

– Շանաձո՞ւկը...

– Այո՛։ Ինձ հավիւ նաւակը հասցրեց, երբ լսեցի իր աղաղակը։ Ճեռ գործայ, այլեւս չկար Նանըլըդը։ Կարծես արիւն էր բխում ծովից։

Հայեացքը առանց ծովից հեռացնելու, նա մի այլ դէպնակ վառեց։

Էլ չխօսեցինք։

Ուզում էի ցաւակցութիւնս յայտնել բարեկամիս հետ պատահած դժբաղդութեան եւ յատկապէս Նանըլըդի հերոսական անձնազոհութեան համար, սակայն վախենում էի այդպիսով վիրաւորած լինել «Հեմինգուէյի» ինքնասիրութիւնը։ Մի՞թէ մի պատահական ճամբորդի խօսքերը կարող են սփոփել նրա հոգու մըշտընջենական փոթորիկը, եւ յետոյ, թեթեւս նա տարբեր ակնոցներով է նայում կեանքին ու իրազարձութիւններին։ Ինչո՞ւ քրքրել նրա ներաչխարհը եւ վիրաբերընցնել խղճի խայթը, որն անպատճառ իր կեանքի մասն է դարձել, եւ մի՞թէ ծովին դամուած նրա հայեացքը հէնց այդ անդոհանքի արդիւնքը չէ։ Ո՛չ, ատելութիւն չկայ նրա աչքերում, այլ մի տնտակ քարացած վճռականութիւն։ Մարդը կարծես հաչիւ ունի ծովի հետ։

Դիմացս նստած ճամբորդները սկսեցին լողալ մինջոցում։ Աստիկները ծոր եկան եւ ձգախէժի պէս տարածուեցին։ Զգացի, որ դլխապտոյտս դնալով աստիկանում է։ Մի դեղին գաղջ ալիք եկաւ ու ճնշեց չունչս։ Նաւի մէջն բուռ թնդիւնն էի լսում։ կարծես հազարաւոր մուրճեր էին իջնում քունքերիս։ Հայեացքով փնտռեցի ու դտայ դուռը։ Բանի մի հրաչքով ցամաքում լինէի։ Ուզում էի պոռալ, որ յետ տարէք նաւը դէպի ետրմուք։ Թնդիւնները քազմապատկուեցին։ Դուռը հրեցի եւ ինձ դըտայ տախտակամածում։ Ալիքի մի քեւ չեղբի պէս ինձ երեսիս։ Սթափուեցի։

Անթափանց խաւար էր։ Այգոյն ու անձեւ վիշապների ճակատամարտը։ «Բըլունոզը» մերթ իջնում էր նրանց պորտին, ապա եւս ոգիներից մէկը պոչը մի հարուածով նրան թռցնում էր փրփուրներից վեր։ Եւ այսպէս չարունակ։ Ծովը որոշել էր կուլ տալ այս ամբարտաւան նաւին, որը համարձակուել էր ականատես լինել իր անհուն գուպարին։ կաուչէլ էի ցանկապատի ձողին եւ մտածում մահուան անխուսափելիութեան մասին։ Երբեմն նաւի կողը քեքռում էր ցած եւ տախտակամածը ուղղահայեաց դիրք առնում։ Այդ պահերին վեր էին խոյանում ալիքները եւ օդակում ինձ։ Զգիտեմ, թէ որքան ժամանակ էի մնացել տախտակամածում, երբ մէկը թօթուեց ուսս։ Ճեռ դարձայ։ Բաթթրահասակ մի ստուեր էր։

– Դուք հա՞յ էք – աստց անծանօթը հայերէնով։

– Այո՛ – պատասխանեցի զարմացած։

digitised by A.R.A.R.@

– Ես էլ հայ եմ – ասաց նա։

– Բայց ինչպէ՞ս... այնտեղ... ինչի՞ց իմացաք որ ես հայ եմ... գո՛յլ...

Մէկ ձեռքով բռնեցի նրա հագուստը։ Տախտակամածը փախաւ մեր ոտքերի տակից։

– Ձեր դէմքից... չդիտեմ... սրտիս առաջ ձեզ... մտածեցի որ հայ կարող էք լինել...

– Ի՞նչ հետաքրքիր բան...

– Այո՛, ձեր աչքերից իմացայ...

– Ի՞նչ հետաքրքիր բան... ո՞ւր էք գնում...

– Նիւ Եորք։

– Մ՞ասիցից էք գալիս...

– Հալիֆաքսից։

– Հալիֆաքսի՞ց...

– Այո, համբերդի էի գնացել։ Մէկ օր մնացի։

– Հայ ու Հալիֆաքս... հետաքրքիր բան... ի՞նչ համբերդ...

– Երաժիշտ եմ՝ ջութակահար։ Շըրջում եմ։

– Այրուհասադե՞տ էք, ուրեմն։

– Այդպէս մի բան։

Ես նրա դէմքը չէի տեսնում, սակայն արդէն համակրում էի նրան։ Ինձ թւում էր, որ նա իմ մի կորուսեալ եղբայրն էր, որ հրաշքով գտրս էր եկել ծովի յատակից։ Թեթեւ այդ նրա ձայնի չնմուքիւնից էր։ Այսուհանդերձ ինչ որ խորհրդաւորութիւն, կամ աւելի չուտ, ինչ որ մեկուսացում կար նրա նեւրկայութեան մէջ։ Միմեանց լսելու համար բղաւելով էինք խօսում։ Ճեռոյ մտովին ծիծաղեցի, երբ անդրադարձայ, որ թերեւս առաջին անգամն է, որ հայերէն հնչիւններ են լսւում եւրոպական ափերի վրայ։

– Ինչ լաւ է, որ հանդիպեցինք – ասացի՝ միաժամանակ դողի պէս մի բան զգալով։ Սեղողիովին թրջուել էի։ Նա էլ թրջուել էր։

– Ես միշտ հայեր եմ փնտռում։

– Հարազատներ չունէ՞ք Ամերիկայում։

– Ոչ։

– Սակայն պատեհութիւն ունենում էք հայերի հանդիպելու – ասացի նոր մէյնն անդրադառնալով, որ մենք աստկաւին անծանօթներ ենք – իմ անունը Ջորջ Բոյաճեան է։ Ձե՞րը...

– Արմէն Ղուկասեան։

Մովը նորից իր եռանդը յարեց։ Տախտակամածը վեր քարձրացաւ։ Միմեանց կառչեցինք։ Աղի դառնութիւն զգացի բերանումս։

– Ներս դնանք – ասացի – թէ ոչ ձկներին կեր կը դառնանք։

Ծանկարծ յիշեցի Հանըլըին, որին երբեք չէի տեսել։

– Այո, ներս գնա՞նք պարոն... կը նեղէք, ձեր անունը մոռացայ։

– Ջորջ Բոյաճեան։ Սակայն ինչո՞ւ այս զգուշաբերն ու ցձերժ–երը։ Ձե՞ռ կարծում, Արմէն, որ Ատլանտեանի վրայ, այն էլ այս փոթորիկի ժամանակ, երկու հայեր իրաւունք չունեն յոգնակիով խօսելու։

– Համաձայն եմ։

***

Նաւի ապահովութիւնը մօտ կէս ժամում չորացրեց, արդուկեց եւ վերադարձրեց մեր հագուստները։ Ճաշարանի խմբէլքներ առանձնասենեակում մի անկիւն ընտրեցինք։ Ճիւղ էր ցՀեմինգուէյը։ Սրբէն վարժուել էր ծովին, չնայած, որ Ատլանտեանը գնալով աւելի էր ալեկոծւում։

Բարձրահասակ, նիհար ու վայելուչ երիտասարդ էր Արմէնը։ Նրա նուրբ դիմագծերն ու երկարաւուն ծնօտը զգացակնութիւն էին արթացնում։ Իսկ մենեայտականչականը նրա մօտ այդ նրա խոշոր, քնաթոռ աչքերն էին՝ քաւ, սղնձաձեւ յօնքերի տակ մխազնած։ Թէ՛ ձայնում եւ թէ հայեացքում չարունակ ապատում կար, անհանգրուան մի չէյտ, որը ինչ որ խորհրդաւորութիւն էր տալիս նրան։ Վիպականացուած տրուածութիւն մտմտացում էր նա։ Այնքան զեղեցիկ չէր սրբատ առնքնող։ Ստակին, երբ ուզում էր չեչառել իր ասածը, երկար մատներով հարուածում էր սեղանը կամ միջոցը։

digitised by A.R.A.R.@

– Ի՞նչ էք ցանկանում – մեզ հարցրից համազգեստաւոր սպասաւորը:

– Կոնեակ ունէ՞ք – ասացի:

– Այո՛ – պատասխանեց սպասաւորը:

– Ի՞նչ տեսակի:

– Ֆրանսիական:

– Հայկական չունէ՞ք – հետապնդեցի, քէեւ վատահ որ պիտի չունենան:

– Ո՛չ, պարոն: Ցաւում եմ որ Հայկական կոնեակ չունենք:

– Բայց անշուշտ դուն պիտես հայկական կոնեակի մասին:

– Այո, լսել եմ, սակայն չեմ տեսել:

– Լաւագոյնն է աշխարհում – ասացի ծիծաղելով, քերեւս փորձելով տեսաւորել քէ՛ կանագացի սպասաւորին եւ քէ ծովում գտած արիւնակցիս:

Կոնեակը իրերը իրենց դրութեան մէջ դրեց: Նաւը դարձաւ ժամագրավայր, ծովը՝ ողորմելի մի դաշտան եւ Արմէնի ներկայութիւնը մի իրական սպեզանի իմ առեւտրականի լճացած հոգու համար: Արեւաթոյր խմիչքը ջերմացրեց մարմինս եւ հաղորդակցութեան կամուրջներ առեղծեց իմ եւ չբոլպատեալ միջեւ:

– Ուրեմն, վերջերս դուն եղել ես Հալիֆաքսում – ասացի – դուն գիտե՞ս, որ Հալիֆաքսում Հայ կայ:

– Չէ, չգիտէի, բայց դուն որտեղի՞ց գիտես, որ Հայ կայ Հալիֆաքսում:

– Փնտռեցի ու չգտայ: Ժամանակին մի հայ բժիշկ կայր Պարսկաստանից, սակայն նա էլ չդիմացաւ ու փախաւ մեռնելուց:

– Ես էլ Պարսկաստանից եմ – ասաց Արմէնը՝ մատներուն արագ շարժումով ճակատին իյնած մազերը հետացնելով:

– Իսկապէ՞ս... ո՞ր քաղաքից... ե՞րբ ես Ամերիկա եկել...

– Թեհրանից, 1917 թուին: Նրբ երբքում երաժշտութեան հետեւեցի Ջուլիարդ երաժշտանոցում եւ ահա վեց տարի է, որ նուագահանդէսներ եմ տալիս ամերիկեան եւ կանադական քաղաքներում եւ արդէն յոգնել եմ:

– Ցոգնե՞լ, ինչի՞ց:

– Թափառելուց:

– Այդքան երիտասարդ եւ յոգնութի՞ւն, տարօրինակ տղայ ես Արմէն: Դու քո յոյզութեան ճանապարհին ես գըտնըւում եւ դառնում յոգնութեան մասին խօսում: Նեբելի չէ:

– Դու չգիտես – ասաց նա եւ դատարկեց իր բաժակը: Ցետոյ մի ծխախոտ վառեց եւ իր իսկ ստեղծած քուլաներէն ոտկ, էլ աւելի մթագնեց նրա դէմքը:

– Ես չգիտեմ ի՞նչ...

– Ահռելի մենութիւնը – պատասխանեց Արմէնը եւ լեցրեց իր բաժակը:

– Բայց դուն միշտ չըբնապատուած ես հասարակութեամբ եւ շարունակ չըբնակայութեան մէջ ես: Ինչո՞ւ պիտի մենակ լինես:

– Ծօգքս հոգեկան մենութեան մասին է:

Զգացի, որ Արմէնը խուսափում է իր ներաշխարհի փականքները բացելուց: Արդէն մեր հանդիպման առաջին խակ պահից ես եմ եղել յարձակուողը: Նա միայն արձագանգել է իմ հարցումներին: Ուզեցի այլեւս չհետապնդել եւ հանդիստ թողնել նրան իր մենութեան ծովում: Ես առեւտրա–արդիւնաբերող, նա արուեստագէտ: Հաղորդակցութեան ի՞նչ կապ կարող է լինել մեր միջեւ: Գուցէ նոյնիսկ քամահրանքով է նայում իմ կլոր արտաքինին եւ կիսաճաղատ գլխին:

Երբեմն մեր սեղանը այնքան էր թեքւում, որ երբէ հապճեպով չկառչէինք մեր բաժակներին, ապա ամէնահասկանալի հեղուկը պիտի թափուէր յատակին: Բարեբախտ չլայն առանձնասենեակում մեզնից բացի կային նաեւ ուրիշներ, մի քանի դինուորականներ, մի երիտասարդ զոյգ եւ ճերմակազգեստ մի դեռատի կին՝ մինչեւ ուսերը հասող չագանակագոյն մազերով: Միմի լոյսերի տակ նա նման էր շարժանկարի աստղ Լիլա Գարդներին: Նոյն խօսուն աչքերը, նոյն արտայայտիչ բերանը եւ նոյն ինքնավստահ կոնացիտութիւնը: Կոմբրակաշուէ բազկաթոռի մէջ ընկղմուած երբեմն մերթ ընդ մերթ չուրթերին էր տանում գա-

digitised by A.R.A.R.@

ւաթը՝ հայեացքը չհեռացնելով Արմէնից։

– կարծում էի, որ Ամերիկա գալով պիտի մոռանամ Մեղային, սակայն տարիների հետ ուժգին կիպիչ է դառել կրօտը – ասաց Արմէնը իր իւրայատուկ մթագնած արտայայտութեամբ եւ քմպեց իր խմիչքը։ Նրա լարուած դիմագծերի վրայ մի անանուն տառապանք էր նստել, որը միանգամայն գիտնցիկ էր ու խռովայոյզ։

– Ո՞վ է Մեղան – խօսեցի՝ համակուած իր առւայտանքով։

– Մեղան իմ նշանածն է։

– Քո նշանա՞ծը...

– Այո՛։ Նշանուեցինք իր մեկնելուց երկու շաբաթ առաջ։

– Ո՞ւր մեկնեց։

– Հայաստան՝ 1946 թուի ներդպոթի օրերին։

– Բայց չէ՞ որ դուք նշանուած էիք... ինչո՞ւ...

– Հայրը ստիպեց։

– Բայց դու, Արմէն, ինչո՞ւ Հայաստան չգնացիր։

– Ձգիտեմ, չգիտեմ – գրեթէ բղաւեց նա։ Իր ձեռքում փլրուել էր բաժակը։ Ակը քացեց եւ ապակու մասունքները դատարկեց սեղանի վրայ։ Բարեբախտաբար չէր վնասուել ձեռքը։ Սպասաւորը մաքրեց սեղանը եւ մի նոր գաւաթ դրեց Արմէնի առջեւ։ Նաեւ ընդերքից վեր բարձրացող թնդիւնի մի ինչ լրտւում էր մեղմօրօր երաժշտութիւն։ Իվայի հայեացքը տակուրն պտտուած էր Արմէնին։ Լուռ խմեցինք՝ այլեւս կըզգիացած։ Ինձ համակել էր այս տղան, որի ներկայութիւնը թէ՛ առոպսկցնում էր ինձ եւ թէ՛ օտարոտի մի հետաւոր զգացումով համակում իմ գոյութիւնը։ Նա ինձ յիշեցնում էր այն բոլորը, ինչ միայն չարժանիկորի պատառների վրայ էի տեսել։

Նաւի բարձրախօսից լուռից մի առնական ձայն։ Նաւապետը տեղեկացնում էր, որ կորել ենք հանապարհի կէսը, որ աւելի ուժեղ ալեկոծութեան հանդիպելով հանդերձ, ճիլունդային որեւէ վտանգ չի սպառնում։

Մենք միջեւ իջած լռութիւնը խզողը եղաւ Արմէնը։

– Գիտեմ, որ Մեղան ինձ սպասում է։ Մենք խոստացանք միմեանց սպասել։ Իսկ տարիները անցնում են։ Ճասնորութ տարեկան էր, երբ մեկնեց Հայաստան։ Ա՛հ, որչափ գեղեցիկ էր նա։ Ուղղակի զարնանային մի վարդ։ Ցիշում եմ հանրակացքի կօրաւանի մեկնումը Թեհրանի մօտակայ Գարաջ աւանից եւ Մեղայի աղեկտուր ճիչը։ Ձէր ուզում քաժանուել։ Վազեցի նրան տանող հանրակառքի յետեւից միննէւ որ պիչերայինի փոչին կուլ տուեց ամէն ինչ։ Ցաջորդ տարուայ սկիզբներին ես Ամերիկա մեկնեցի...

Արմէնը ընդհատեց իր խօսքը, արագ չարժումով դատարկեց խմիչքը եւ չփեց ճակատը։ Նրա աչքերը պղտորուել էին, իսկ վարի շուրթը կախուել՝ երկու փոսիկներ առաջացնելով նրա բերանի շուրջ։ Նա այլեւս ուշադրութիւն չէր դարձնում ալ աչքին թափուած մաղերի խուրձի վրայ։ Մի անգամ դլուխը դարձրեց եւ հայեացքը ծանրացաւ Իվայի վրայ։ Նրա ջղային մատները չարունակ թափառում էին մկրծում կամ սեղանի վրայ։ Մի գլանակ վառեց ու չարունակեց։

– Ահա տասը տարի է, որ բաժանուել եմ Մեղայից եւ ամէն օր կարօտս աւելի սաստկանում է։ Գոնէ մէկ անգամ տեսնէի սիրածս աղջկան...

Ց. Կ.

(Վերջը յաջորդով)

digitised by A.R.A.R.@

Ա. ԵՐԿԱԹ

Ա. ԳՆԳՋԵԼ

Դուն կ'օրրէիր գիս կամարին տակ հայրենի,
Երգդ հոգիիս լռութեան մէջ կը հնչէ դեռ.
Դուն երկինքէն հոսող ակն ես որ կը հասնի
Մինչեւ հոն՝ ուր արմատացած են կարօտներ:

Ծագիկներուն եւ ծառերուն արտասուաթոր
Քոյրն ես, եւ հայրը մենակեաց վանականին՝
Որուն աղօթքը կշռայթիդ մէջ մեղմագին
Կը քաղցրացնայ երկնամխիթարն ու տրտմօրօր:

Եւ ևիմա, երբ լուսամուտէ մինչ լուսամուտ
Կը հնչեցնես ջինջ քամրիռները մատներուդ,
Կ'ուզեմ գիտնալ թէ ո՞ւր շիրիմըն իմ լքուած

Պիտի սպասէ որ դուն, աճապա՛ր, բազդը իմ քոյր,
Արցունքներովդ պիտի ցօղես վազուց թօշնած
Ցիշատակի բոսոր վարդերը խնկաթոյր...

Բ. ՍԱՓԿԱԿՈՂԸ

Գիս տարօրէն կ'եղբայրացնես մեռելներուն,
Ո՛վ մառախուղ· երբոր կ'իջնես բակերին վրայ,
Կարօտներու բեռ մը կողին՝ սահ՛ կ'երթայ
Դէպի ափունք մ'արեւագեղ նաւ մը, հեռուն:

Կը տարածուիս, եւ աչքերուս ծիրին դիմաց
Ծառերը մութ նոճիներու կը վերածես,
Բայց նաւն ահա՛ կը մօտենայ կարապի պէս
Դալար կզզի մը վարդերով խնկաթուրուած:

Մութ մառախուղ, քեւերդ քող չծանրաձուաճ
Հոգիին վըրայ, երբոր յաւէտ հանգչած ըլլամ,
Շողիկ մը դեռ արեգակէն իմ հայրենի

Աչքերս օծէ սուրբ համբոյրովն իր ոսկեղոյս,
Շող մը լուսնէն՝ ուր հրեայլ սիրտըս կ'արիւնի,
Ջինջէն կաւրծիս վըրայ հիւսուած իմ ձեռքերուս...

digitised by A.R.A.R.@

Ց. ՁԻՒՆ

Ձի՛ւն, հայրենի ձի՛ւն, մանկութեան ո՛վ հրաշտակ,
Կը յիշեմ ես, երբ ձամբաները զոց էին
Անհունապատ թիւերուդ տակ երազային.
Իմ անցեալի տեսիլին ես դուն լուսապիտակ:

Կը քանտէիր գիս ջերմաբոյր տաճիւիին տակ,
Վերածելով մեղմաթեւ շուշէրս պատկերի.
Պարտէզին մէջ երբոր ագռաւը էր հայելի՝
Ուր կու գայինք հանդիպելու եղնիկ, լուսանակ:

Երբոր ծածկես հոգաթումբերն օտար երկրին,
Ուր ես պիտի ճնշեմ աչերըս լայնապաց,
Թող մթամած այս ուղիները չփակուին,

Որ հայրենի գարնան շուշէին վերըստեղծուած
Հոգիս երթայ ձաճանչելու արեւի պէս
Հեռակայտ խաղցըր երկիրն՝ ուր ծրնայ ես...

Ե. ՁԻՒՆ ՍԻՐ ԼՍՓՓՍՓ

Ձիւնն այս երէկ պիտի հիւսէ ինծի համար
Պատանիմ մը սոսկ եւ ո՛չ գարնան խոզ թափանցիկ,
Կ'օրհնեմ դարձեալ, ձիւնն այս անհուն, ձիւնն այս մարմար
Որ ջերմաբոյր խորհուրդ մըն է լուսածագիկ:

Կ'իջնէ վըրան տանիքներուն, ճամբաներուն,
Եւ շրջարշաւը իր լուսամուտը սենեակիս
Կը զարդարէ, եւ բիւրեղներն իր պայծառ
Աղաթաճի մը ծեր իշխանը կ'ընծեն գիս:

Երբոր կարօտը մանկութեան անընթացաբար
Կ'արբեցընէ գիս տրտմութեան մութ գինիով,
Ձիւնն է ան միշտ կը տեղայ դեռ անվերջօրէն:

Ես կը տեսնեմ բոցը կրակին որ կը վառէր
Լուռ սենեակին մէջ. հեքիաթի ոսկի գուռէն
Եկող հին սէրս թագուհւոյ աղջիկ մըն էր:

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱՓ

digitised by A.R.A.R.@

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ՍԱՐԵՐՈՒ ԱՍԼԱՆԸ

Բ.

ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ Կ'ԻՅՆԱՆ ԻՐԵՆՑ ՋԻՆՔԵՐՈՒՆ ՎՐԱՑ

Եհզափոխական բանակը այլևս ամրացած էր Սասնոյ բարձունքներուն վրայ. Սեւորքի համյքն ու հռչակը խանդավառած էր այս պատերազմիկ ժողովուրդը: Զորս տարի առաջ, Սասնոյ ապստամբութենկն վերապրող բոլոր մարտիկները, արդէն ֆետայիներու շարքերուն մէջ էին եւ կը ներկայացնէին պահեստի բանակը, ապստամբութեան մը պարագային:

Ֆետայիները երբեմն քով քովի կու գային խորհրդակցութեան համար, բայց յաճախ երեք խումբերու կը բաժնուէին, զանազան չրջաններու մէջ ժողովուրդը զինելու համար հալանական վտանգներու դէմ:

Ամէնէն չարժուն խումբը Գէորգինն էր, որ յաճախ Տարօնի դաշտը կ'իջնէր, ապժամբերքի եւ զէնքի փոխադրութեան դործով:

Սարերու Աղլանը, երբ չրկայութեան կ'երթար, իր հետ կ'առնէր Ռուբէնը, Տիգրանը, Վարդանը եւ այն փորձառու ընկերները, որոնք Մշոյ Դաշտին աւելի ծանօթ էին: Իսկ երբ պիտի չրկագայէր Առաքելոց վանք, Մառնիկ ու Բերդակ, իրմէ անբաժան էին Գալէն, Յարութիւնն ու Ցակէն, որոնք այս վայրերու ամէն քարին ու ծառին քովէն անցած էին:

Վառօդի նախանիքը կը բերուէր Ցրոնքէն ու ֆետայիները ստիպուած էին անցնիլ Բերդուկէն կամ Առաքելոց վանքէն: Այս ճանապարհներուն վրայ Գէորգ բազմաթիւ կռիւներ ունեցաւ ու հակառակ պաշարողներու մեծ քիւին, կրցաւ հակառիլ Թրքական զօրքին ու քրտական խուժանին դէմ ու ապահովել:

Բարձրաւանդակը կը գինուէր հեւ ի հեւ:

Վառօդ չինողներ գործի վրայ էին:

Անդրանիկ զէնքերը կը չոկէր ու կը նորոգէր:

Սեորք մարտական ուժերու դասաւորումը կը կատարէր եւ որպէս ընդհանուր պատասխանատու, իշխաններու հետ յաճախ կը խորհրդակցէր:

Սարերու Աղլանը հանգիստ չունէր: Ամէն օր գործի մը կը լծուէր ու չրջանէ չրջան անոր անցած ճանապարհները ընդհարումներով կը փոթորկէին:

Երբ դէպքի ծանրութեան տակ, ամէնքը յուսահատած ֆետայիներու

digitised by A.R.A.R.@

փոքրիկ խումբը կորսուած կը նկատէին, Սարերու Աղլանը իր ընկերներով կը հասնէին Բարձրաւանդակի կեդրոնը, յոգնած ու ոմանք վիրաւոր։

Սէրոբ մեծ հետաքրքրութիւն ունէր Գէորգի քաջութեան եւ երկաթեայ կամքին վրայ։ Գուրգուրանքով կ'ընդունէր զանոնք ու մինչ կ'աւելցնէր իր պատուէրը.

– Զգո՛յշ եղէք, տղա՛ք, մենք դեռ շատ գործեր ունինք, իսկ ձեզիպէսները շատ քիչ են։

Ու քանի մը օր ետք, խումբի փրկութեան լուրը, չրջանէ չրջան, իրարու կը հաղորդէին։

– Ինչպէ՛ս փրկուեցան։ Աստուած անոնց հե՛տ է...

Ժողովուրդի հաւատքին քնած եղրակացութիւնը այս էր։

❧

Մշոյ մէջ կազմուած էին երկաթեայ եւ Պողպատեայ Նշանաւոր խումբերը, որոնք մեծ հաւատքով կապուած էին Գէորգին, որ իր հերոսական արարքներով բոլորին պաշտամունքի առարկան էր դարձած։

Գէորգ այս անգամ գիշերանոց պիտի մտնէր Մուշ, կապար փոխադրելու համար։ Այդ գիշեր, երկաթեայ խումբի պատասխանատուները հաւաքուած էին Պողպատեայ խումբին Քաջստոցը, Զորի Քաղին մէջ ու ազօտ լոյսին առակ կը կարդային կարճ նամակ մը.

– Հիւ դանք հինգ ընկերներով. ապրանքը փոխադրեցէք Զորին դէպ Լուխը. գինուած եկէք. դէպքի մը պարագային կ'օգնէք մեզի։ ՍԱՐՀԱՏ»։

Խումբը արդէն գիտէր ու ծանօթ էր Գէորգի յեղափոխական ծածկանունին, որ պատանեկան իր անունն էր, այնքան գուրգուրանքով իրեն տրուած հօրեղբայր Կրպէի կողմէ։ Տասնամեակ մը անցած էր այն օրերէն, երբ Բանանց գաւառի եւ Արաբոյի հետ ընկերութիւն ըրած օրերուն, Սարհատ էր անունը։ Բանտէն յետոյ, երբ իր աւազանի անունով Գէորգը վտանգաւոր փախստական մը դարձաւ, Սարհատ անունը անծանօթ մնաց Քրքական կառավարութեան։

Սարհատի սորակրութիւնը կրող տոմսերը կարճ էին, յստակ ու հրամայական։ Խումբերը դիտէին, որ վայրկեանը վայրկեանին գործը պիտի կատարուի ու վա՛յ թերացողին։ Ցակոբ, որ ապագային նշանաւոր Հայ Ցակոբ կոտոյանը պիտի դառնար, հինգ գինեակներու գլուխը անցած՝ ըսաւ.

– Տղա՛ք, կապարնիերը չուկկեցէք, Սարհատը կը հասնի Զորի գլուխը քանի մը վայրկեանէն։ Ընդհարում ըլլալու պարագային՝ մենք Մուշ քաղաքէն եկող զօրքի ճամբան կը կտրենք, մինչեւ չալակաւորները Տիրին-կատարի վերեւլքը եւլլեն։

Շալակաւորները հազիւ հասած էին գետակի եզերքը՝ մառնանչուած ժայռին, երբ Գէորգ իր խումբով երեւցաւ։ Կապարի մթերքը վերցուցին, խումբին ընկերացած երեք գինեալ չալակաւորները բռնեցին վիրելքը։ Հազիւ հարիւր քայլ հեռացած էին, երբ իրենց դէմացը Ֆիւրեր ելան եւ ընդհարումը սկսաւ։ Ֆիւրեռերէն ոմանք թրքական Քաղերը անցան եւ լուր տուին զօրքին։ Զօրքը եւ ոստիկանութիւնը չարժեցան դէպի Զորու Քաղ։ Սակայն Քաղի փողոցներուն մէջ պայթած վառանդատը ընդհարումներուն պատճառով, չկրցան հետապնդել Գէորգի խումբը։ Կէս ժամ կար, որ Տիրին-կատարի կողերուն վրայ գէնքի ձայնը դադրած էր, ինչ որ նշան էր Քէ խումբը իր ճամբան կը շարունակէ։

digitised by A.R.A.R.@

Գողգոթաեայ խումբին տղաքը, գօրքը չփոթի մատնելէ հոգ, անհետացան Թաղի ծակուծուկերը։ Զինուորներն ու ոստիկանները չարունակեցին իրենց հետապնդումը մինչեւ Միրին-կատաբ, ու միայն քանի մը քըրտական դիակներ տեսան։ Ժայռերուն տակ պահուած քանի մը հիւրտերը հաւաքեցին ու վերադարձան Մուշ։

Այս ընդհարման ընթացքին Գալէն թևթևաօրէն վիրաւորուեցաւ քիւէն։

Արշալոյսը նոր էր բացուած, երբ խումբը հասաւ Կոբ ու կապարնեըը յանձնեց գինապահեստին։ Աքղէն կաղապարները պատրաստ էին ու գընդակ Թափողները անհամքեր էին այդ պաշարը առանալու։

Գալէի չապիկը փակած էր վէրքին ու չորցած։ Գէորգ կատակով ըսաւ.

– Օսմանցու գնդակը քու Թեւը ճեղքեց, որ այլեւս գէնք չբռնես։

– Ծէի խայԹոց մը գացէք, – ըսաւ Գալէն, – ու ճամբան ցաւ չըզգացէք։ Օսմանցու գնդակը փուճ է, մէկի բան չի կրնար ընել։

Գէորգ կը ժպտէր, իսկ Գալէն հանդարտօրէն կը վառէր իր ծխամորճը...

Գուրգէն մտահոգ, որ կրնայ վարակում առաջանալ, ուզեց Գալէն գրկել կելիկկուզան, իշխան Աւէի քով, որ վարպետ բժիշկ մըն էր։ Բայց Գալէն չուզեց տեղէն չարժիլ։

– Պարո՛ն Գուրգէն, վէրքը արդէն չորցած է, ինքնիրեն կը լաւանայ։

Գէորգ մրմնջեց.

– Պարո՛ն Գուրգէն, աւելորդ է խօսք հասկցնել Գալէին, ինք իր բըժիշկն է։

**

Ծումբը կրկին անդամ երեք մասերու բաժնուեցաւ եւ տեղաւորուեցաւ Տալւորիկ, Կելիկկուզան եւ Կոբ, միշտ տեղափոխութիւն կատարելու համար։

Սասնոյ բարձունքները անառիկ դարձած էին։ Հիւրտերը եւ ոստիկանները մեծ զգուշութեամբ կը մտնէին անոր սահմաններուն։ Սասունը դաժան էր իր անկախութիւնը։ Իչհանները համերաշխ էին ու չրջանները միակամ։ Ցեւապինները կը չրջէին համարձակօրէն ու երբեմն իրենց կը միացնէին տեղական խումբեր, որոնք վաղուան Ցեւապիններու բանակը պիտի ստուարացնէին։

Շրջաններու մէջ կազմակերպութիւնը կ'ուռճանար։ Հրայր գիւղէ գիւղ կ'անցնէր եւ իր հրահրող ճառերով կը խանդավառէր Դաշտի բազմութիւնները։ Ու երբ չոքաքը կը վերջնանար, Սասնոյ առաջը հազած՝ կը ներկայանար կառավարութեան, անվտանգ մարդու մը հերպարանքով։

Վարդան վարդապետ Սուրբ Կարապետի բարձունքէն ու Մշոյ առաջնորդանէն համբերութեան թելադրանքը կ'ընէր չրջաններու ղեկավարներուն, որոնք իրեն կը հանդիպէին յաճախ, խորհուրդ մը առնելու համար։ Միւս կողմէ, Վարդան վարդապետ դիւանագիտական յարաբերութիւն կը պահէր Քիւրտ եւ Թուրք երեւելիներու հետ ու կաշառքներով անոնց ապահովութիւնները կը մեղմացնէր։

Հրայր, երբ պաբապանները կը հաւիկադրէին Մուշ մտնել, խորհրդակցելու համար Վարդան վարդապետի ու Կեդրոնական Կոմիտէի հետ, կը հաղնէր Մշոյ Դաշտի զէնքցիներու սովորական տարազը, ու Մշոյ մօտիկ

digitised by A.R.A.R.@

մէկ գիւղէն քիչիւ շատկ մը փայտ առած կռնակին՝ կ'անցնէր քաղաքին փողոցներէն։ Որպէս փայտ ծախող ան գաղտնօրէն կը մտնէր Հայոց առաջնորդարան։ Վարդան վարդապետ եւ դաղտնի մարմինը գործի կ'անցնէին։

Հրայր արդէն չրջաններըը եւած կ'ըլլար ուրուականի պէս։

*

Գուրգէն Սառնոյ չրջանի կազմակերպութիւնը ցեղապետականէն բարձրացուցած էր կուսակցական կուռ զանգուածի մը ու անոնց ցոյց տըւած էր ապատարրական չարժման զժուարութիւններըը եւ ֆեատյական խըստապոյն օրէնքները։

Այս ծաւալուն կազմակերպութիւնը իրական բանակի մը վերածելու համար Սերոբ, Գուրգէն եւ Հրայր իրար կը լրացնէին։ Մէկը իր հերասական խոյանքներով, միւսը իր կազմակերպելու տաղանդով, իսկ մէկալը հաւատքի նեբչնչումով եւ գաղտնի գործերու արտակարգ ընդունակութեամբ։ Ծողովուրդը ամէն մէկէն քան մը աւելի կ'առնէր եւ հաւատքը կ'ամբանար ազատութեան գաղափարի մասին։

Ու կար լեռներու քարձունքին Սարերու Աչլանը, ամրակուռ բազուկը այս ծողովուրդին, որ վճռական հարուածին կը հաւատար։

Մարմինէ մարմին, խումբէ խումբ գործը կր ծաւալէր ու կ'արմատանար, ազատութեան յոյս ներչնչելով բազմութիւններուն։

Չինամթերքի խնդիրը հրաժայական հարց մրն էր։

Գուրգէն իր հետ առնելով Վարդանն ու Թուքնը, Տիգրանն ու Եղօն, որոնք Գէորգի ընտիր գինուորներն էին, ուրիր հոգիով կ'իջնէր Մուշ ու քանի մը օր խորհրդակցելէ հետք, կը մեկնէր դէպի Ծրոնք, վաճառի պատրաստութեան մտահոգութեամբ։

Վարդան վարդապետ, մեկնումի պահուն, խորհուրդ առած վերին աստիճան զգոյշ ըլլալ եւ երկար չմնալ որեւէ տեղ։

— Գուրգէ՛ն, Դաչտը թուրք զօրքի եւ ասկիանութեան ոտքի տակն է, Քիւրտեր ալ կան չատ մը գիւղերու մէջ, որոնք իրր թէ պահակներ են, բայց իրականութեան մէջ տեղեկատուներ են կառավարութեան։ Հայ մատնիչներ ալ պակաս չեն ասդին ու անդին։ Զգուչութիւնը քաջութեան կ'օգնէ, Աատուած հետդ ըլլայ։

— Ձեր բոլոր բանձները, Վարդա՛ն հայր աւրը, նկատի պիտի առնեմ։ Մեր նպատակը հիմա կազմակերպութիւնը զօրացնելն է, առայժմ քաց հոսքէն պիտի խուսափինք, բայց եթէ հակառակըը մեր առկիւ թրքական գէնքը ցցէ, մինչեւ մահ պիտի կռուինք։

— Մահը դահիճ Թուրքին ըլլայ, օղլո՛ւմ...

Մշոյ թուրք երեւելիները, մասնաւորապէս Դալիպ էֆէնտին, հետամուտ էին ֆեատյիներ ոչնչացնելու, իրր անոնք կ'իջնէին Մշոյ Դաչտ։

Գուրգէն քանի մը օրերէ ի վեր Ծրոնք հասած էր ու կը պատրաստուէր մեկնելու՝ երբ արչալոյսին գիւղը պաշարուեցաւ։ Քիւրտ պահակներըը չուր տուած էին Մուշ, ու Դալիպ էֆէնտին կատղած էր, տեսնելով որ Մշոյ Դաչտին մէջ ալ կ'ամրանան ֆեատյինները։

— Ես կ'երթամ անոնց գլուխը կառավարութեան բերելու, — կը պատասր Դալիպ էֆէնտին կառավարիչի երեսին —։ Անոնց արմատը պէտք է կտրենք Մշոյ Դաչտէն, այլապէս Մուշ քաղաքին մէջ կը խեղդուինք պատրուաստներ։

Կառավարիչը ստիպուած բնդառաջ գնաց Դալիպ էֆէնտիին, զօրք ու ոստիկանութիւն տրամադրելով անոր, ֆեատյինները հալածելու համար։

digitised by A.R.A.R.@

Մուշի չուկային մէջ գործ ունեցող Հայերը ահ ու դողով սեսան Դալիպ էֆէնտիի պատրաստութիւններն ու արագ մեկնումը։ Գիտէին, թէ անոր հարուածը ուղղուած էր Հայութեան դէմ, բայց չէին գիտեր, թէ կոխը ուր պիտի պայթէր։

Աւելի վտանգաւոր էին ձեռք առնուած միջոցները, քան կրնային եւ բնաւակայել Մշոյ Հայերը։ Գաղտնի ոստիկան եւ մասնիչ Մկրտիչ Երամեան հեռագրած էին Գիքլիս, որ Դուրդէն իր խումբով Ցրոնքի շրջանը կը գրաւեր։ Այլայի պէյի ստուար զօրամասը արդէն համբայ ելած էր դէպի Մշոյ Դաշտ ու Ցրոնքի մէջ կը միանար Դալիպի ուժերուն։

Հքացաններու ձայներ խուլ արձադանգներ կու տար Մշոյ Դաշտի հիւսիսային շրջանին մէջ։

Դաշտէն Մուշ եկող դիւղացիները այդ օր կ'ամապարէին չուտ վերադառնալ դէպի իրենց գիւղը ու կը պատմէին, թէ հրացանի ձայներ լսած էին Ցրոնքի կողմերէն։ Անոնք չատ լաւ գիտէին, թէ երբ գօրքը եւ ոստիկանները շրջաններր կ'հլլէին, սպաննութիւներ, կողոպուտը եւ հալածանքր անպակաս կ'ըլլայ իրենց անցած տեղերէն։ Դալիպ էֆէնտիի ներկայութիւնը ինքնին մտասյուտ ադէտի մը ազդանչանր դարձած էր։

Ժամէ ժամ վախի լուրերը կը չատնային Մշոյ մէջ ու Թուրքերու չարժումներր վտանգաւոր ձեւեր կ'առնէին։

Թուրքերէն չատերր կ'ամապարէին դէպի Դալիպ էֆէնտիի տունը, իսկ ուրիչ Թուրքեր իրենց խանութներր գոցելով՝ զայրոյթով կը հաւաքուէին մզկիթներուն մէջ։

Երբ առաջին չչուկը լսեցին Հայերր, Դալիպ էֆէնտիի անունն էր, Թուրքերու չրթունքին վրայ։ Հայերը աճապարանքով փակեցին իրենց խանութներր ու հեռացան դէպի հայկական թաղերր։ Սառյգ էր լուրը, Դալիպ էֆէնտին սպաննուած էր Ցրոնքի կռուին մէջ։

Ցրոնքի կռուի ձայնը ուժգին կր պայթէր եւ կ'արձադանգէր Մշոյ Դաշտի բոլոր գիւղերուն մէջ, կր հասնէր Մուշ եւ կ'անցնէր Սասուն։ Մօտակայ գիւղերէն արդէն սուրհանդակներ հասած էին Սասուն, դեկուցում տալու համար Գուրգէնի խումբին հետ պատահած կռուի մասին։

Ցրոնքէն եւ չրջակայ գիւղերէն փախստական անհատներ հասած էին Մուշ, Վարդան վարդապետին տեղեկացնելու ադէտը։

Թուրք Քաղերր իրարանցումի մէջ էին։ Կառավարութիւնը ուրախ էր, որ Քնասյիներուն արմատը կտրած է, իսկ Թուրքերը յուզումնահար կը սպասէին Դալիպ էֆէնտիի եւ սպաննուած ուրիչ զինուորներու դիակներուն։

Ալայի պէյը հակառակ արիւնոտ յաղթանակին, դլխիկոր էր ու սգաւոր։ Իր ազգական եւ օգնական Հասան պէյի դիակը իր աչքերուն առջեւն էր ու քանիէ ամիսի ծանր վիրաւորներ կը դալարուէին տանջանքի մէջ։ Ալայի պէյ դիակները դէպի Մուշ դրկեց, իսկ Հասան պէյի դիակը եւ վիրաւորները փոխադրեց Գիքլիս։

Գիքլիս եւ Մուշ քաղաքի Թուրքերը տուխ մէջ էին։

⁂

Ցրոնքի կռիւը վերջանալէն անմիջապէս ետք, տեղական խումբի մարտիկներէն Ալիքսանր կրցած էր անցնիլ շրջապատողներու շղթան եւ գիշերանց բարձրանալ Սասուն, մանրամասն տեղեկութիւններ տալու դէպքի մասին։

digitised by A.R.A.R.@

Ալէքսան կ'անցնէր Շէնիկ ու անկէ աւրհանդակի մը ընկերակցութեամբ, կ'երթար Կոզ, ուր կը գտնէր Սերոբն ու Գէորգը։

– Պարո՛ն Գէորգ, գիւղը մէկէն չրջապատուեցաւ, բազմաթիւ զօրքեր, ոստիկաններ եւ Դալիպ էֆէնտին հետեւորդները գիւղը խուզարկութեան ենթարկեցին։ Մենք բոլորս վառած էինք, թէ Գուրգէն գիշերանոց մեկնած էր գիւղէն դէպի ափրիչ չրջաններ ու առտը համար ալ ապահով էինք, թէ որեւէ վնաս պիտի չհասնի գիւղին։ Սակայն, մէկ ժամ ետք, տեսանք որ զօրքն ու Դալիպ էֆէնտին գիւղէն դուրս ելան եւ գիւղի եղերքին առանձնացած մարագ մը չրջապատեցին, ու կրակը բացուեցաւ։ Զօրքին մէկ մասը գիւղը կը չրջապատէր, որպէսզի մարդ դուրս չելլէ գիւղէն եւ կռուին չմասնակցի։ Դէպքը մեզի յանկարծակիի բերաւ, մեր գիւղի խմբապետը այն առեն միայն մեզի յայտնեց, որ Գուրգէն իր խումբով պահպանուած մարագին մէջ կը գտնուի։ Արշալոյսին, երբ ճամբայ ելած ենք, արդէն լոյսը բացուած է եղած ու յստակօրէն նկատած են մնալ մարագին մէջ, յաջորդ գիշերը մեկնելու համար։ Կը թուի, թէ քիւրտ պահակը, հսկողութեան պահուն, նչմարած է խումբին մուտքը մարագին մէջ եւ լուր տուած գիւղին մէջ գտնուող երկու ձիաւոր ոստիկաններու, որոնք անմիջապէս մեկնած են Մուշ։

Ալէքսան ականատեսի իր զեկուցումը կը չարունակէր, միչտ խօսքը ուղղելով Գէորգին, որուն գործակցած էր քանի մը տարիներէ ի վեր։ Սերոբ մտիկ կ'ընէր մռայլ դէմքով, որովհետեւ առաջին բառէն իսկ հասկըցած էր, թէ Գուրգէն հաՀատակուած է։

– Պարո՛ն Սերոբ, – րսաւ Գէորգ, – ինչպէս կ'երեւի Ալէքսանի յուդումէն, խումբը ծանր վնասի ենթարկուած է։ Ալէքսա՛ն, րսէ, ի՞նչ եղան Գուրգէնին ընկերացող տղաքը։

Ալէքսան ուշադրութեամբ հայեցաւ Սերոբի դէմքին ու կռահեց, որ իր դէմ նստողը նյանաւոր խմբապետն է ու խօսքը ուղղեց անոր։

– Պարո՛ն Սերոբ..., – խօսքը քիչ մը մարեցաւ կոկորդին մէջ, աչքերը պղտորեցան, բայց կրցաւ խօսիլ, – սպաննուեցան, բոլորը սպաննուեցան։

Ալէքսան կը հեկեկար...

Գէորգ դաժան ու աներես ժայռ մը դարձաւ։

Սերոբ սիրտ ըրաւ հարցնելու.

– Ինչպէ՞ս եղաւ, ո՞ւր տեղի ունեցաւ կռիւը։

– Պարո՛ն Սերոբ, մարագը չրջապատեցին եւ պահանջեցին, որ Փետայիները անձնատուր ըլլան։ Խումբը համաձայնած պատասխանեց։ Այն առեն Դալիպի հրամանով կրակ տուին մարագին։ Թուրքերը կը յուսային, որ չրջապատուածները անձնատուր պիտի ըլլային, բայց իրենց հրդեհէն աւելի ահաւելի կրակի մը բռնուեցան։ Դալիպ էֆէնտին մարագի ասնիքին կէցած՝ հոր կը հրամայէր կրակի տալ մարագը, ներսէն ոտքի չարժումները նյան բռնելով՝ կրակ բացին մարագի առաստաղին ու Դալիպ էֆէնտին դիտապատառ վար ինկաւ մարագի դրան առջեւ։ Դրան մօտեցողներէն չատերը անչունչ ինկած էին սադին ու անդին։ Խումբը ծուխին մէջ խեղդուելու վտանգին ենթակայ էր։ Վճռեցին դուրս գալ։ Փրկուելդխառն կռիւ մը տեղի ունեցաւ՝ այն առեն մարագին առջեւ, ուր արդէն սրիւնոտ դիակներ կային։ Քչնամիներէն չատերը կայծակնահար եղան անձնուրացներու հաժաղրկներէն։ Զօրքի եւ ոստիկաններու համախումբ կրակը ուղղուած էր մարագի առջեւ տապլոկող խումբին, որ կ'անչնչանար։ Քչնամին այս բուռ

digitised by A.R.A.R.@

մը կռուողներու կատաղի դիմադրութենէն սարսափած՝ ընկրկեցաւ։ Դիակները դրան առջեւն էին, բայց գօրքը չէր համարձակիր մտնենալ անոնց, մտածելով որ անոնցմէ մէկը կրնայ ոտքի հլլել եւ այրել գիրենք։ Մահուան լռութիւնը այսպէս բոլորը իրենց տեղերը կը գամէր։ Գիւղը ահ ու սարսափի մէջ էր։ Զօրքերը ձերբակալութիւններու սկսան ու գիւղի երեւելիները չդիմայի տակ առին, անկարելի դարձնելով որեւէ չարժօսք։

Ալեքսան կը խօսէր կարծես ինքնիրեն հետ, պղտոր աչքերով, դէպ լուսը կոխ։

Գէորգ եւ Սերոբ մռայլ էին ու լուռ։ Սիրտ չունէին նոյնիսկ մէկ հարցում ուղիղ ընելու։ Գուրգէն ապաննուած, Գէորգի լաւագոյն մարտական ընկերները՝ Թուրէն, Վարդան, եզօն կը նահատակուէին այդ գուպարին մէջ։

Սերոբի եւ Գէորգի չուրջ ծալլապատիկ նստած ֆեհայիները, նոյն ճակատագրին ենթակայ, յուզումով կը լսէին այս յանկարծակի հարուածը։ Գուրգէնի եւ խումբի ամբողջական նահատակութիւնը խորունկ վշտով համակեց մահը արհամարհող այս անժնուրացները։

*

Ծրոնքի կռիւը մահհոգութեան մատնած էր Դաշտի եւ Մուշի հայ ծողովուրդը։ Կատաղարկան չրխանակներուն մէջ յուզում ու ցասում կար բոլորի դէմքին։ Թրքական թաղերը կոտորածի կատաղութիւն ունէին։

Երեկոյեան դէմ, եղներուն լծուած սայլերու ճռինչը, ողբերգական համերգի մը պէս, կը հասնէր Մուշի վշտահար բազմութիւններուն։ Սայլերուն վրայ չարուած էին առաքելատիպ մարտիկներու արիւնոտ մարմինները։

Եղնիրը կը քաշէին համբերութեամբ, ինչպէս կը հերկէին Հայոց հողը, այս անգամ կրելով ծանրութիւնը հայ քաջերուն, որոնք աւերը ուխտի ճանապարհին նահատակուած՝ պիտի երթային խաղաղել նայիրեան հողին։

Աշնոյ մարմինները ցուցադրութեան դրուեցան Մշոյ կառավարիչի չէնքին առջեւ, ուր բոլոր Թուրքերը կու գային դիտել նահատակ Ֆեհայիները, որոնց կուրծքերն ու դէմքերը բաց էին, վէրքերով լի ու արիւնոտ։

Աշդին, թրքական թաղին մէջ, Դալիպ էֆէնտիի դիակը դրուած էր, ուր հաւաքուած էին բոլոր երեւելիները, սուգի մատնուած։ Անյայտ կը մնային պինուորներու եւ ոստիկաններու բազմաթիւ դիակները, որոնք պինուորական իշխանութեան կողմէ արդէն փոխադրուած էին ուղղակի գերեզմանոց, որպէսզի Թուրքերը չտեսնեն մեծ կորուստը։

Հայերն ու Թուրքերը սուգի մէջ էին, ամէն մէկը իր հաշուոյն։

Յաջորդ օրը, Առաջնորդարանէն պահանջուած քանի մը քահանաներ, մէկ երկու ժամերով եւ ոտանեակ մը Մասունցի բռնաւակիրներ հերոսներուն մարմինները կը փոխադրէին դէպի Հայոց գերեզմանատուն, անցնելով հայկական թաղերու ընդմէջէն, յուզարկաւորութեան տխուր կարաւան մը կազմելով։ Հայերը իրենց տուներուն մէջ փակուած՝ լացով ու սուգով կը հետեւէին այս սուրբերու յուղարկին։

Թուրքերը աւելի սպառը ու պարտուած, իրենց մեռելները կը քաղէին ու նոր կ'անդրադառնային, Թէ հայ նահատակներուն փոխարէն, քանի՛ ալ դիակներ պիտի ունենան թաղելու, նկատի ունենալով, որ իրենց դէմ ոտին ֆեհայիները, որոնք արդէն իրենց կեանքէն ձեռք քաշած էն։

Միակ ուրախացողը բռնակալութիւնն էր, որ արիւնի իր քաղաքա-

digitised by A.R.A.R.@

կանութեան մէջ կանգուն կը մնար, անառարքեր դէպի ուղի մատնուած ժողովուրդը։

Հայերը խորապէս ընկճուած էին այս հարուածէն։ Ութ հոգինոց խումբի մը նահատակութիւնը, մէկ օրուայ կռիւի մէջ, ամբողջ բանակի մը կորուստին տպաւորութիւնը թողած էր յեղափոխական մարմիններու եւ ազգային առաջնորդարանին վրայ։ Իւղերն ալ ընտիր ու անուանի փետացիներ, Գուրգէնը՝ մտաւորական ու մարտիկ, Տիգրանը՝ քաջ, Թաւքէնը՝ խիզախ, Վարդանը՝ աննահանջ, Փարսադանը՝ կորովի, կ'իյնային յեղափոխական այս պուպարին մէջ, մէկ-երկու ժամուայ կռուի ընթացքին։

Կարմէր Սուլթանի գործակալները կը յուսային մէկ հարուածով արմատախիլ ընել յեղափոխական շարժումը։ Մինչ Մշոյ Թուրքերը Դալիկ էֆէնտիի դիակին առջեւ սարսափահար էին այն գնդակէն, որ ծակած էր ոտքը, անցած էր ստամոքսէն եւ դուրս եկած ծոծրակէն։ Ֆետայիի անվրէպ գնդակը, ուղղուած էր բոլոր սեռակի բռնակալներուն դէմ։ Դալիպէ անզուսպ կիրքը կը թաղուէր գնդակահար իր դիակին հետ։ Ջինք չկրնային եղեւնիները զգացին, թէ իրենց դործը չէ բախիլ այս անձնուրացներուն ու անպատիժ մնալ։

Յեղափոխական Հայը ուրիշ ազգ մըն էր եւ քնաւ չէր յիշեցներ այն խոնարհ Հայը, որ Թուրքի մտրակին տակ գլուխ կը ծռէր։

Ժողովուրդը խոր վշտով դերեզմանին կը յանձնէր իր հերոս նահատակները, անոնց քաջութենէն, անձնուիրութենէն ու մահը արհամարհող վճռակամութենէն կ'ոգեղինուէր ու սրտապինդ, վաղուայ ազատութեան արշալոյսին կը յառէր իր աչքերը։

Ֆետայիները Սասնոյ բարձունքին վրայ, վտանգը միչտ իրենց աչքերուն առջեւ, լարուած ապեղի վրայ կը պահէին նետը, հաւատով թէ Գուրգէնին ճակատագիրը նաեւ իրենց ճակատագիրն էր։

Ազատութեան նուիրուած խոյը ամէն օր պատրաստ էր մատաղ դառնալու սրբազան սեղանին։

*

Սասուն կը մնար անառիկ։

Քիւրտերը եւ Թուրքերը չէին յանդգներ մտնել Բարձրաւանդակի սահմաններէն ներս ու կառավարութիւնը քայլեր չէր առներ՝ ապստամբութեան նոր պատմութիւն մը յուցադրելու օտար պետութիւններուն։

Ջումքերը զգուշ էին ու պատրաստ, ծուղակի չենթարկուելու։ Մուշի եւ Դաշտի մարմինները Գուրգէնի կորուստէն ետք, աւելի գաղտնի ու աւելի զգուշ, կը շարունակէին իրենց աշխատանքը, միչտ սպասելով նոր խումբերու ժամանման։

Սերոբի ներկայութիւնը բարձունքներուն վրայ, միակամ բանակ մը ստեղծած էր Սասնոյ լերդաններուն մէջ, ուր գերագոյն նպատակը ազգային ինքնապաշտպանութեան խնդիրն էր, ուր բոլորը իրենց մասնակցութիւնը պիտի բերէին, անվերապահ գոհողութեամբ։

Երբեմն-երբեմն մտահոգութեան խօսքեր կը լսուէին այս կամ այն մարտիկէն, այս կամ այն իշխանէն, որ Սերոբը հետը պահելով իր կինն ու երեխաները, կրնայ վտանգի ենթարկուիլ։ Ջումքի ապահովութիւնը իր ապագ չարժումին մէջն էր, անկախ ամէն բանէ, մինչ Սերոբի խումբը վերադանդի պարագաներուն, ստիպուած էր մտահոգուիլ նաեւ ընտանիքի ապահովութեամբ։

digitised by A.R.A.R.@

Շատերը գիտէին, որ Սօսէն քաջակորով կին մըն էր, բայց դիտէին, որ Սերոբի մէկ տղան տակաւին չատ փոքր էր եւ մօր գրկին կարօտ։ Սերոբ կը զգար այս անպատեհութիւնները, բայց իր հարուստ տունն ու տեղը լքելով, երբ իր հետ առած էր իր երկու եղբայրները՝ Մխօն ու Զաքարը, Սօսէն եւ պատանի Ցակոբն ու մանուկ Սամսոնը, այլեւս գիտէր թէ վերադարձ չունէր դէպի հանգիստ կեանք։ Ու գիտէր մանաւանդ, թէ զոհողութեան սեղանին մատաղ պիտի դառնան իր ընտանիքի բոլոր անդամները։

Սերոբ այդ մտահոգիչ խօսքերէն կաչկանդուած չէր զգար ինքզինք, միշտ վստահ՝ իր ռազմական կորովին եւ ամբողջական նուիրումին։

Գուրգէնի նահատակութենէն ետք, Թուրքերը չարք մը հայ ազդեցիկ մարդիկ ապանեցին Մշոյ դիւղերուն մէջ, նահատակեցին Սուրբ Աղբերիկի վանահայր՝ Ղազար վարդապետը, բանտը լեցուցին Ցրունքի դևկավարները։ Մատնիչներուն թիւը աւելցաւ ու կեանքը դարձաւ աւելի անչունչելի։ Հրայր, որ խոհեմութեան քարոզիչն էր, սոխպուեցաւ ահաբեկել ծանօթ մատնիչները Մուշ քաղաքի եւ Դաչտի դիւղերուն մէջ։ Թուրք երեւելիները ոմանք ինկան անլայտ դնդակներէ։ Ու լուռ յեղափոխութիւնը չիկացած գնդակներով զգացուց բոլորին, թէ ևրկաթեայ բազուկ մը կայ, որ միշտ պատրաստ է գատաստանը տեսնելու թէ՛ դատաճաններուն եւ թէ լրբացած բռնակալներուն։

⁂

Այդ օրերուն, ողբերգական դատ մը կը դրուէր յեղափոխական ընտանիքի սեղանին, անակնկալ դատ մը, որ պիտի զայր վրդովելու անձնուրաց մարտիկներու նուիրական կեանքը։

Սանոյ մէջ պատահեցաւ անհատական դէպք մը, աննչան, անցեալին յատուկ պարզ սովորութիւն մը, աղջիկ փախցնելու պարզ արարք մը, որ խռովքի մատնեց Փետայիներու մխակամ բանակը։

Բարձրաւանդակի իշխանները մեծ վրդովմունքով հաւաքուած էին Սերոբի քովՙ

– Պարո՛ն Սերոբ, մեր միութիւնը կը քայքայուի, ևթէ առաջքը չառնենք տեղի ունեցած խռովութեան։ Այսօր Մխանքի, Բասնքի եւ Տալուորիկի չրջանները թշնամանքով իրարու դէմ ելած են, – ըսաւ Կելիկեւզանի իշխան Աչէն, որ իշխան Գետոյի մահէն ետք, անոր յաջորդած էր։

– Ի՞նչ պատահած է, իշխաննե՛ր, Թուրքը եւ Քիւրտը քի՞չ են որպէս թշնամի։ Մէ՞նք ալ իրարու թշնամի դառնանք։

Սերոբի այս հայրցումին պատասխան տուաւ իշխան Մակաբը, որ հին մարտիկ, ու արդէն ապդեցիկ դէմք մըն էր Փետայական չրջանակին մէջՙ

– Պարո՛ն Սերոբ, հղելութիւնը կարճ խօսքով ըսեմՙ Ամիս մը առաջ Աղբիկ դիւղը եկաւ մեր խմբապետ Գէորգի հօրեղբայրը ու օգտուելով հիւրասիրութենէն, դիւղէն աղջիկ մը փախցուց։ արարք մը, որ ձեր կողմէ եւ բոլոր իշխաններու հաւանութեամբ՝ արգիլուած է Սասունի մէջՙ Հիմա Աղբիկ ու Տալուորիկ իրենց պատիւը կը պահանջեն եւ թշնամաբար կը վարուին Բասնաց գաւառին հետ։ Այս քայլը յեղափոխութեան կամքին դէմ է, մեր պատուին դէմ է։ ևթէ կարուկ միջոցներ ձեռք չառնէք, պատերազմը կը տարածուի մեւս չրջաններուն մէջ ալ։ ևղածը այս է։ Մտիր հաւաքուած են իշխանները, որպէսզի այս դատը տեսնուի։ Աղբիկի երիտասարդները աղջիկ փախցնողն ու կինը հետապնդիցին եւ բռնեցին, ու հիմա հոս

digitised by A.R.A.R.@

բանտարկուած կը մնան։ Ազգապետը դուն ես, եկած ենք քեզի յանձնելու այս խնդիրը։

Սերոբ ծանր մտահոգութեան մը մատնուեցաւ, երբ լսեց թէ Գէորգի հօրեղբայրն էր այս ապօրինի ուարքը կատարողը։ Ինդրի կարգադրութիւնը ուրիշ պարագաներու մէջ չատ դիւրին պիտի ըլլար. բայց որեւէ պատիժ ու կարգադրութիւն, վիրաբերմունք մը պիտի ըլլար Գէորգի հանդէպ, որ այս բարձրաւանդակի առիւծը եղած էր տասը տարիներէ ի վեր։

Ուժերի անդամները յանկարծակիի եկան, ու Գէորգ մտայլեցաւ։ Տասը տարիներու ընթացքին Գէորգ չէր վերադարձած հօրենական տունը ու հազիւ թէ երկու անգամ հօրեղբայրներէն մէկը եկած էր Տալուորիկ՝ տեսնելու համար իրենց տան փառքն ու պատիւը եւ անձամբ տուգելու, թէ արիւնոտ ընդհարումներէ ետք, դեռ ո՞ղջ էր իրենց Սուրբ Գէորգը։ Անոնք տեղեկութիւններ առած էին տան մասին ու Գէորգի սիրտը յուզուած քաքախած էր, երբ ծերունազարդ հօրեղբայր կիպէի կարօտի արտայայտութիւններէն կը պատմէին իրեն։ Ու ահա, իր երիտասարդ հօրեղբայրներէն մէկը դատի ենթարկուած էր իշխաններուն կողմէ, որոնք Սերոբի վճիռը կ՚ուզէին կիրառել։

Սերոբ, երկար խորհրդածելէ ետք, խօսքը ուղղեց Գէորգին.

– Գէո՛րգ, այս դատին վճիռը քեզի կը թողում։

Գէորգ այս առաջարկէն խայթուածի զգացում մը ունեցաւ։

– Պարո՛ն Սերոբ, դո՛ւն ես տղոպետը, ինչ որ վճռես, ինծի թէ բոլոր իշխաններուն ընդունելի է։

– Գէո՛րգ, այս դատը դո՛ւն դէպք է տեսնես. դուն այս լեռնաշխարհին ամէնէն ազդեցիկ ֆեոտային ես։ Հօրեղբայրդ, առանց իր յոյսը քու վրադ դնելու, չէր կրնար այսպիսի ուարք մը կատարել։ Շրջաններու միակամութիւնը, անցեալի փորձառութեամբ, դուն ինձմէ աւելի պահանջող ես։

Սերոբ կը մտածէր, թէ Գէորգի ձեռքով կատարուած վճիռ մը, պատիժ մը ու կարգադրութիւն մը ո՛չ միայն խնդիրը կը փակէր, այլ նաեւ Գէորգի կոմքն ալ յարգուած կ՚ըլլար։ Բայց Գէորգ աւելի քան վրդովուեցաւ, երբ ակնարկութիւն եղաւ իր ազդեցութեան մասին։

– Պարո՛ն Սերոբ, ես այս խնդիրներէն տեղեակ չեմ. տասը տարիէ ի վեր իմ տունս այս ժայռերը եղան. իմ անունս մի կապէք այս խնդրին հետ։ Ձեր վճիռը մեր բոլորիս վճիռը կ՚ըլլայ։

Սերոբ յամառեցաւ.

– Եթէ ազգապետը ես եմ, ես կը վճռեմ որ դատը դուն տեսնես։

Իշխաններէն լուռ էին այս խօսակցութեան ընթացքին։

Մէկը մնացեալ խելքը չքերաւ միջամտելու եւ մինչեւ համբայ մը դրաներելու։

Ծանր լռութիւն տիրեց պահ մը։

Գէորգի արժանապատուութիւնը խայթուած էր։ Ոտքի ելաւ, պատէն կախուած հրացանը առաւ ու դուրս եկաւ ժողովէն։ Գնաց դէպի այն տունը, ուր հակոզութեան տակ կը մնային հօրեղբայրը եւ փախցուցած կինը։

Նեղս մտաւ ու առաջին խօսքը ուղղեց հօրեղբօր.

– Հօրեղբա՛յր, աղն ու հացը հալալ ըրէ...

Հօրեղբայրը այլայլած, երբ կ՚ուզէր հարցնել, թէ ի՞նչ կայ աղն ու հացը հալալ ընելիք, Գէորգ դնդակ մը ուղղեց անոր կուրծքին։ Դարձաւ

digitised by A.R.A.R.@

գնդակ մըն ալ առաւ կնոջ եւ դուրս գալով առունէն՝ ուղղուեցաւ դէպի Անտոք։

Իր արձակած գնդակները կարծես թէ իր կուրծքին դպած ըլլային։ Ծանր վիրաւոր մըն էր Գէորգ ու անոր հոգիէն նեռս վիրաւոր առիւծի մը մռնչիւնը կար։ Ցաղճահար էր ու սպաւոր։ Ըմբոստացած էր ճակատագրին դէմ ու քայլամոլոր կ՚երթար, առանց գիտնալու, թէ իր ճանապարհը ուր կը յանգի։

Ընկերներէն ոեւէ մէկը չգիտցաւ թէ Գէորգ ո՞ր ուղղութեամբ մեկնեցաւ։ Գահավէժները վազեցին եւ եղելութիւնը յայտնեցին Սերոբին եւ խմբապետութեան։ Դատը վերջացած էր չէչքափրեան առամով մը։

Ժողովականները եւ Սերոբ ընկճուած տրամադրութեան տակ մնացին այս արագ եւ կտրուկ մահապատիժէն, որ իրենց հաշուին մէջ չկար։

Իշխանները այդ ատեն մեկ ալեակ ինկան եւ խօսակցութիւնը տաքցաւ։

– Ինչպէ՞ս ձգեցինք որ երթայ, ինչո՞ւ առաջքը չտրինք այս արիւնոտ ոճիրին. մենք բոլորս ալ դիտէինք Գէորգի վճռականութիւնը։

Ուրիշ իշխան մը.

– Վատ վերջացաւ այս դատը, բայց Թող օրինակ ըլլայ բոլորին։ Մեր ժողովուրդի ամբողջ կեանքը մագէ թելէ կախուած է։ Ամէն մէկը իր գըլխուն պէտք չէ գործէ։ Հիմա ճարը մտածենք Գէորգը գտնելու, որ ինքն իրեն չվնասէ...

Ու ժողովականները ցրուեցան ծանր յուզաբկաւորութենէ մը վերադարձողներու պէս։

ՌԸ

Սարերու ալանը առանձնացաւ անյայտ թաքստոցներու մէջ, լացաւ իր խորունկ վիշտը այս երկաթէ մարդը, բարձրաձայն ոռնաց իր դայրոյթը, անօթի մնաց օրերով, ու երբ զգաց Թէ իր սիրտն ալ կրնայ ճայթել այս անպատմելի վիշտէն, թաքստոցներէն անցաւ անտառները, ապաւինեցաւ կաղնի ծառերուն եւ անտառի խորհրդաւոր լռութիւններուն։

Անտառը կծկանքի եւ ապրող աչխարհք մըն էր, ծառերուն խչրտոցով, թռչուններու նուագով եւ գլգլացող աղբիւրներու համերգով։ Բնութիւնը սփոփանքի պէս բան մը եղաւ այս երկաթէ մարդուն ու անտառը կրցաւ իր թեւերուն մէջ մասամբ ափսիել վշտահար Գէորգը, որ անձնապանութեան չդիմէ։

Եօթը օրեր անցած էին, երբ լեռն ու ձորը խուզարկող բնակիչները կրցան գայն գտնել Սուրբ Ծովհաննու անտառին մէջ, նիհարցած, գունատ, անուժ, կարծես գերեզմանէն եկած ըլլար։ Անցնող եօթը օրերու ընթացքին, միայն աղբիւրներու վրայ հակած ու ծարաւը յագեցուցած էր։

Գէորգի հետքը փնտռող չորս ֆետայիները, որոնք հինէն անոր գործակիցը եղած էին եւ իր հետ բաժնած փախստական հայդուկի դառնութիւնները, երբ գայն գտան կաղնիի մը յենած՝ այլեւս ոտկի չբաժնուեցան եւ անոր հետ բաժնեցին սուգն ու վիշտը, վիշտ մը՝ որ տեւական վէրք մը պիտի մնար անոր հոգիին մէջ։

Հին մարտիկներու այս արտառուչ ընկերակցութիւնը, կամաց-կամաց Գէորգը կեանքին դարձուց։

digitised by A.R.A.R.@

Հրայր հաստատուած էր Ղըզըլաղաճ, Սուրբ Յովհաննու վանքին մօտիկ։ Աբգէն ունէակ էր այս անօրինակ դաստակերտութենէն, ու գիւղը ողբերգական վախճանը։ Երբ լուր տուին թէ խումբ մը ընկերներ Սարկաւ Ասլանը գտած են մօտակայ անտառին մէջ, ինք անձամբ գնաց եւ մխիթարեց զայն իր անհուն վշտին մէջ։

– Գէո՛րգ, դուն հին ֆետայի ես, մեր ապրած կեանքը ողբերգական տուէքերով հարուստ է, ամէն օր մահը կը դիմաւորենք։ Քանի մը տարի առաջ, Գիքչխի մէջ երեք անպամ գիս կախաղանին առջեւ տարին ու հրաման ապառնալու պատուակով վերադարձուցին բանտ։ Մահը ամէն օր մեր աչքին առջեւ է, բայց մենք մեր ժողովուրդը ազատագրելու երդուեալ մարտիկներ ենք։ Չէնքդ գրկած՝ ամէն բան պիտի մոռնաս, շատերը ազատութեան ճանապարհին պիտի իյնան։

Քանի մը օրերէ ի վեր ընկերներու ներկայութիւնը կազդուրած էր Գէորգի քայքայուած ու զայրոյթով լի հոգին։

– Պարո՛ն Հրայր, ես պատանի հասակէս դինովցայ ազատութեան գաղափարով ու դէնքը ձեռք առի մեր ժողովուրդի տարկուեանն վերջ տալու համար։ Ազատութեան ճանապարհին վրայ, դիտե՛մ, վախճանը նահատակութիւնն է։ Գնդակն ու մահը ինծի ցաւ չեն պատճառեր, վիշտս խոր է, քանի որ եղբայրասպան մըն եմ ու դիտեմ թէ խեղճ հօրեղբայրս անմեղ մըն էր։ Աւելի մեծ է վիշտս, որ Սէրօբի խումբին այլեւս պիտի չմխիթարեմ։ Եղբայրասպան ըլլալէ ետք, ընկերասպան մը չեմ ուզեր ըլլալ…

Հրայր լրիւ ըմբռնելով հոգեկան այս բարդ կառոյցը եւ ապաքէն ոճրապատում քնճռուիքը, թելադրեց որ Գէորգ իր խումբով ժամանակ մը առանձին չրջանի մը մէջ պատապարտի եւ կատարէ իր մարտիկի պարտականութիւնները։ Քանի մը ուրիշ մարտիկներ ալ եկան վանքի անտառը եւ միացան թափառական խումբին։ Անոնք իրենց ապաստան ընտրեցին գոմերը, հարսնդոմերը, փեղրը, Սուրբ Յովհաննու անտառը եւ Ղըզըլաղաճի չրջանը։

Կուրտիկ լեռան այս կողերը կախուած էին Մշոյ Դաշտին վրայ, ու այսպիսով դէպի Սասուն չարժող թշնամիին մէկ դուռն ալ փակուած կ'ըլլար։

Գուրգէնի ներկայութիւնը, որպէս մտաւորական եւ կազմակերպիչ խոհեմ դէմք, կրնար այս ողբերգութեան առաջքը առնել։ Բայց Գուրգէնը նահատակուած էր ու Հրայր ստիպուած էր ամէն չարքով ներկայանալ կառավարութեան։ Լեռնաչխարհ կը մնային ֆետայական խումբերը, որոնք մտաւորական ու հեռատես վարիչի պէտք ունէին։ Մարտիկները քաջ էին ու անվախօրէն իրենց կեանքը գրած էին զէնքին վրայ, բայց Տաճօնի եւ Սասունի ամրողջական յեղափոխական կեանքը վարելու եւ վերանորոգելու կարողութիւն չունէին։ Այս ծանր պարտաւորութիւնը կը կատարէին գիւղական խելահաս եւ նուիրեալ մարդիկ, Մուշի հեդրոնական կոմիտէն, Սասնոյ իշխանները ու անոնց բոլորին որպէս գաղտնի վարիչ՝ Հրայրն ու Վարդան Վարդապետը։

⁂

Մարտական չրջանը կ'արձակուեցաւ Հայաստանի բարձրաւանդակներուն վրայ։

Խումբերէն ոմանք կ'իյնային ու նոքահաս երիտասարդներ լեռ կը բարձրանային՝ ֆետայի դառնալու համար։

digitised by A.R.A.R.@

ժողովուրդը հոգիպէս մերժուտացած էր ու անտանելի կը գտնէր բռնակալութեան լուծը, որ ամէն օր, անմասնիկային արաբքներով այս ժողովուրդը յուսահատութեան կը մղէր։ Եւ սակայն, ըմբոստ այս ժողովուրդին ձեռքը զէնք չկար։ Ինչպէ՞ս դիմադրէին Թրքական բանակին, ոստիկաններուն եւ քրտական դինեալ խուժանին։

Չինուելու մտահոգութիւնը եւ իրարու չդիմացած կազմակերպութեան մը անհրաժեշտութիւնը ամէնքն ալ կը զգային։ Ֆետայական խումբերը, իրենց կայծակնային հարուածներով, ցնցում մը կ'առաջացնէին եւ ցոյց կու տային թէ հայ ժողովուրդը բոլորովին անոգի հօտ մը չէր։ Անդին, պատասխանատու վարիչները, Հրայրի նման, կը խորհէին լայն ու ծաւալուն կազմակերպութեամբ մը պատրաստուիլ ընդհանուր ապստամբութեան։

Ճակատագրական օրերուն, ազատագրական յեղափոխութիւնը կ'ընթանար երկու որոշ հոսանքներով։ Ֆետայական գործունէութիւնը, որ կ'արտայայտուէր խումբերու չարժումներով եւ կը գունաւորուէր արիւնալի դէպքերով, եւ միւս հոսանքը, որ կ'ընթանար խոհեմութեամբ, աստիճանական գինումի ամէնօրեայ աշխատանքով եւ կը ճգնէր հաւաքական ու ծաւալուն մեծ ուժ մը պատնալ։

Հայ յեղափոխութիւնը, առաջին օրերէն սկսած, այս երկու հոսանքներով ընթացաւ, չատ յաճախ իրար լրացնելով, բայց երբեմն ալ անհամակացողութիւններով գործը վնասեց։

Սարհատ հասակ նետեց մարտական զէնքի առաջին պայթումներուն հետ ու մնաց լեռնական մարտիկ մը եւ գարձաւ Սարեղու Ասլանը Քիւրտերու, Թուրքերու եւ Հայերու աչքին։ Ազատութեան գաղափարով գինուած՝ զէնքին փարեցաւ եւ զէնքի հարուածներով պատասխանեց Քշնամիին։

Սերոբ Ֆետայական չքեղ խումբ մը չարժման մէջ գրաւ Սիփանի եւ Նեմրութի բարձունքներուն վրայ ու մարտական առաջապետական ուժ մը եղաւ Ակլաթի շրջանին մէջ, սարսափի մատնելով Թուրքն ու Քիւրտը։ Անոնք իրենց բանակներով եւ զինեալ խուժաններով անգօր մնացին Աղբիւր Սերոբի քաղցր անուան, մանաւանդ անվրէպ գնդակին դէմ։

Ցումբեր խումբերու կը յաջորդէին «lfենf աՈկեզծ զիՈւազ եՈէ» ռազմերգին խանդավառ։ Միեւնոյն ժամանակ ներկեր կը մատնէին քաղաքատիկ մասնորակնները, որքան կռուող, նոյնքան կազմակերպչական ընդունակութիւններու տէր անձնուրացներ, ինչպէս Գետան ու Վաղգէնը, Աբգօն ու Գուրգէնը, Հրայրն ու Թաթուլը, Ռոստոմն ու Վարդգէսը, ազատագրական յեղափոխութեան լայնածաւալ կազմակերպութիւն մը ստեղծելու համար։

Երկիրը արդէն իր հիմնական կազմակերպութիւններն ունէր ու չարժումի ծանր պատասխանատուութիւնը կ'իյնար մարմիններու եւ մասնորական այս գործիչներուն վրայ։

Մարտական ուժերու եւ կազմակերպական մարմիններու համագործակցութիւնը եւ զուգահեռ գործունէութիւնը հրամայական պահանջք մըն էր։

Երբ Հայութիւնը այս ճակատագրական պահանջին առջեւ կը գտնուէր, Սերոբի Ֆետայական խումբն էր, որ կը մնար Սասուն, միչեւ պատրաստ զինական բախումի մը համար։ Գէորգի խումբը Կուրտիկի բարձունքներուն վրայ էր, անազմուկ ու անյայտ։

* * *

digitised by A.R.A.R.@

Դէպքեր տեղի չունեցան այդ օրերուն, ու տմէն մարդ կը կարծէր թէ խաղաղ ձմեռ մը սիրտ անցընէ։

Սերոբ խռովք մը կը զգար զինք չրջապատող ֆետայիներու ոմանց մէջ։ Իմբաղեատութեան կը ձգտէին մէկ քանիները։ Կային անչուշտ քաջ-կորով հին մարտիկներ, բայց անոնցմէ ոեւէ մէկը Սերոբի հմայքը չունէր տակաւին։ Սասնոյ իշխաններուր անոր ազդեցութեան կառչած կը մնային, մինչ այն մահոդութեամբ, թէ Սասունը կրնայ ենթարկուիլ նոր յարձակումներու եւ թէ անհրաժեշտ էր մխակամութիւնը ժողովրդական բանակին եւ ֆետայիներուն՝ մեծ գործառնութեան դիմագրաւելու համար։

❧

Սաթենու Ալանը եւ Սիրոր Ազրիւր ա՛լ իրարու չհանդիպեցան...

Եղբայրասպանութիւնը անդունդ մը բացած էր անոնց մէջեւ։ Գէորգ խղճահար էր իր անմեղ հօրեղբօր արեան համար, ու Սերոբ կը գիտակցէր թէ այդ կորուկ արարքը հետեւանքն էր իր խիստ հրահանգին։

Երկու անվճհահ այս մարտիկները հոգեկան տառապանք ունէին։ Իրար սիրած էին, իրարու վրայ հէացած։ Ու հիմա, անյիշկալ արարքը զանոնք կը բաժնէր անմոպէս, բայց ազատութեան ճամբուն վրայ կը մնային անոնք, անձնուրացի նուիրումով։ Սուրբ գործին մէջ անոնք պատրաստ էին իրարու համար մեռնելու, բայց անոնց փիկունքները հեռու էին իրարմէ։

Այս պայմաններուն մէջ, Սերոբ իր հաւատարիմ եւ ընտիր զինուորները աւելի սերտօրէն կապեց իրեն։ Չինաթափ ըրաւ քանի մը զինուորներ, որոնց մէջ նաեւ Անդրանիկը, որոնք մարտական խումբի մխակամութիւնը կը խախտէին։ Չինաթափուած ֆետայիները պիտի ղրկուէին Կովկաս, որպէսզի զինատար խումբերու ընկերանային, ռազմամթերք փոխադրելու համար Լեռնաչխարհ։

Անդրանիկ քանի մը զինուորներով հեռացաւ Գելիէկուզանէն ու առեն մը եաք միացաւ Գէորգի խումբին։ Այդ ամիսներուն, Անդրանիկ յօդացած կը տառապէր ու խումբի տեղափոխութեան պարագային, շատ անգամ երիտասարդ մարտիկները կը չալիէին զայն, որ համբանելու վրայ չմնար։

Այդ ամառ Սասուն կը մնար անառիկ։ Ոչ Քուրք կառավարութիւնը եւ ոչ ալ Քիւրտերը փորձ ըրին խռովելու համար յեղափոխութեան այս քերդը։

Գէորգ Սուրբ Յովհաննու վանքի չրջակայ դիւղերուն մէջ ապաստան կը գտնէր ու երբեմն ալ խումբով կ'առանձնանար անտառը։ Մշոյ Դաշտին մօտիկ էին այս գիւղերը ու Գէորգ կապեր կը պահէր Հրայրի, Վարդան վարդապետի եւ քանի մը հին ընկերներու հետ։

Ու ահա, մեկուսացած այդ օրերուն, երբ ակնթութեամբ կ'անցնէին Սաթենու Ալանի օրերը, նոր վէտի մը կը մատնուէր, այս անգամ սրտի ճանապարհով։ Թաքուն վէրքը իր սիրոյ եբուպին, որ արդէն ազատած էր այնքան ողբերգական անցքերէ յետոյ, կը բացուէր հոգեցունց իրողութեամբ մը։

Երիտասարդ վարդապետ մը, որ յաճախ առիթ կ'ունենար տեսնելու Սաթենու Ալանը, տեղեկութիւններ կու տար Մուշէն, զօրքի չարժումներէն, եկող-գացողներէն, եւ վտանգի մը պարագային լուրը կը հասցնէր խումբին, որ տեղերնին փոխեն։ Այսպիսի գործի մը ընթացքին վարդապետին խօսքը ընդհատուեցաւ, երբ Գէորգ հարցուց.

digitised by A.R.A.R.@

– Ինչպէ՞ս է վանահայր Մկրտիչ վարդապետը, ի՞նչ լուրեր ունի Բաանաց եւ Ջիանքի գաւառներէն։

– Ի՞նչ ըսեմ, պարո՛ն Գէորգ, ժեր վանահայրը այս օրերուն կատղած վիճակ մը ունի։ Հոս եկած էր Հեղինէի իշխան Վարդանի աղջիկը, որ հաւատակ իր հօր բռնի կարգադրութիւններուն, հեռացած էր տունէն եւ ամուսինէն։

Գէորգ ներքին ցնցում մը ունեցաւ, չհաւատաց իր ականջներուն ու խօսքը կարկլով.

– Ի՞նչ ըսիր, որո՞ւն աղջիկը։

– Հեղինէի իշխան Վարդանի աղջիկը, Սուսամը եկած էր վանք, յոյս ունենալով, որ վանահայրը կրնաք ոտիտ պաշտպանէ։ Գիտէք ըէ ժեր վանահայրը իշխանին հօրեղբայրն է։ Բայց Մկրտիչ վանահայրը դանակոծեց այդ կինը եւ աւելի խիստ վարուեցաւ անոր հետ քան իր հայրը, ու ստիպեց որ տուն դառնայ եւ չտեռակոխէ հայոց եկեղեցիին սուրբ օրէնքները։

Գէորգ քարի պէս լուռ էր։

Վարդապետը շարունակեց իր զրոյցը.

– Մեծեց, խրատեց, օգուտ չունեցաւ։ Վռնտեց վանքէն որ տուն դառնայ։ Բայց անցեալ օր Սուրբ Կարապետին վարդապետ մը այտեղէն կ'անցնէր ու լուր տուաւ, ըէ իշխան Վարդանի աղջիկը հոն ապաստանած է, ապաւինելով Վարդան վարդապետի դիմումքեան։ Վարդան հայր սուրբն ալ դանակոծած եւ խրատած է, որ տուն դառնայ, բայց Սուսամ կը մնայ ամուրդուելի եւ յայտով կը պատասխանէ այս խստաբարոյ կղերականին.

– Սպաննեցէք զիս, բայց ես այս տեղէն չեմ հեռանար...

Վարդապետին զրոյցը վերջացած էր ու Սարհատին սիրտը դարձած էր ալեկոծ ծով մը։

Վարդան վարդապետ, փորձառու ու խոհեմ մարդ, կը զգայ ըէ այդ աղջիկը մինչեւ անձնասպանութիւն կրնայ երթալ, բայց վերադարձ չունի դէպի իր ընտանեկան կեանքը ու կը կարդադրէ, որ հակոդութեան տակ՝ Սուսամը պահեն վանքի անտեսուն աշխատող կիներուն մէջ։

Այսպէս, Սուսամն ալ իրեն պէս թափառական, տեղէ–տեղ հալածական, կը զարնուէր ճակատադրի փուլերուն, չես գիտեր ի՛նչ յոյսերով ու երազներով։

Վերարծարծուած հրդեհը աւելի ամպռտեց Գէորգի փոթորկած հոգին։ Լռութեամբ տարաւ այս նոր վիշտը, որ հոգեպարար երազանքին չարունակութիւնն էր, խառնուրդ մը դառն ու քաղցր հոգեվիճակի մը անոր նեթալխարհին մէջ։

Սարերու Ասլանին մեկ ոխոխանքը կը մնար հայ ազատագրական չարժումը, որուն նուիրած էր իր կեանքը եւ ամէն վայրկեան պատրաստ էր նետուելու ճակատամարտին մէջ, ազատութեան արշալոյսը դիմաւորելու յոյսով։

Վիշտը եւ ոխոխանքը ամէն օր ու ամէն վայրկեան նեթկայ էին Սարքերու Ասլանի սրտին մէջ։ Ոչ ոք տեղեակ էր անոր անձնական վիշտին ու երազին։ Երկու նշանաւոր վանքերը հալածանքի ենթած էին Սիւսամի դէմ, առանց երեւակայելու, ըէ այս թափառական ու վշտահար հարսը, որեւէ հոգեկան կապ ունի Սարքերու Ասլանին հետ։

Այս բուռ իրականութեան մէջ ժամի երկու ազօտ լոյսեր կը պլպլային վշտահար այս երկու սրտերուն մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

❧

Աչունը ոսկեզոյն պուրակներով արդէն զարդարած էր Սանոյ լեռնալանջերը ու ձիւնը նոտած էր բարձր գագաթներուն վրայ։ Ծոզովուրդը անխռով կ'ապաւինէր մօտալուտ ձմրան, վաստահ՝ թէ որեւէ արկածանք տեղի պիտի չունենայ Սանոյ վրայ։

Մինչ անդին, Մշոյ մէջ, Գիթլիսի նահանգապետը՝ Թահսին փաշան անչուշդ դաւ մը կը լարէր Փետայիներու դէմ, զաղտնիքը չյայտնելով նոյնիսկ Մշոյ կառավարական չրջանակներուն, որոնցմէ լուրեր չուտ կը ապըրդէին դուրս եւ կը հասնէին յեղափոխական մարմիններուն։

Թահսին փաշան եկած էր Մուշ եւ տեղաւորուած Դալիպ էֆէնտիին տունը, ցոյց տալու ազգայնակչութեան թէ եկած էր մխիթարելու Մշոյ այն երեւելի ընտանիքը, որ խոր սուգի մէջ էր եւ տակաւութեամբ լեցուած Հայոթեան դէմ։ Հոդ, այդ տան մէջ, Թահսին փաշան իր գրով կը կանչէր քիւրտ երեւելիները եւ կը փորձէր անոնց մէջ դանել այն հաստիկ դատաղիրը, որ պիտի կրնար ծուղակ լարել Աղբիւր Սերոբի կեանքին դէմ։ Ու այս թոլորին մէջ, երկին անպամ, իր ուշադրութիւնը կը կեդրոնանար Շէկոյի տան ցեղապետին վրայ, որ երկու տարի առաջ կառավարութեան դէմ, դիչեր տանն չրջապատած էր Սերոբի խումբը, բայց իր հետեւորդները պետին փոխուած էին փետայիներու անվրէպ գնդակներէն։ Խալիլէ Գշըբ Զաթօն գլխիկոր վերադարձած էր Մոկաաբի հարաւային չրջանը։

Քինախնդրութեամբ լեցուած այս ցեղապետը, չլացած Քրքական ոսկիներէն, երկին չանձն կ'առնէր դաւելու Աղբիւր Սերոբի կեանքին դէմ։ Բայց այդ գործը առանձնելու համար, Գշըբ Խալիլ առիթուած էր հայ մտանիշներ դանել, որոնք դրամական խոչտէն բռնուած, չանձն պիտի առնէին թունաւորել Սերոբն ու իր խումբը։ Սերոբի մարտական փոթորկալի գործերը վախ ներչնչած էին կառավարական վարիչներուն եւ քիւրտ ցեղապետներուն։ Վախցողը գինքով չէր կրնար քալել Սերոբին դէմ։ Հաւատացած էին, թէ ամէնէն ծանր ընդհարումներէն ետք, Սերոբ իր խումբով պիտի ապատուէր, իսկ իրենք պիտի վերադառնային ժամօթահար, դիակներով ոգաւոր։ Այդ համոզումին եկած էր Թահսին փաշան։

– Թունաւորումբ միայն կրնայ սասպալել այս հսկան, – կ'ըսէր իր չուրջ հաւաքուողներուն։

Խալիլը հրաժարեցաւ ցեղապետական առնականութենէն, ու գէնքի տեղ նախընտրեց թոյնը։

Այս առթին յանձնառութենէն ետք, աւելի առոքնացաւ ու զգաւ դաւաճան հայ մը, Սուանոյ Գեղաչէն գիւղէն, Աւէտ, որ Խալիլէ Գշըբի ափին մէջ աճառ ոսկեծրարէն չլացած՝ թունաթաթախ ծխախոտը նուէր կը տանէր անձնուրացներուն...

Առաջնորդ Սերոբը աղուէսի թակարդին մէջ պիտի բռնուէր։

Թահսին փաշան այս գործի դաւը կազմակերպելէ ետք, մեկնեցաւ Գիթլիս։

Այդ ժամանակուան ամէն կողմ խաղաղ էր։ Սակայն, այդ օրերուն Գիթլիսէն լուրեր հասան Մուշ ու Մշոյ Դաշտ, թէ քրտական ցեղախումբերը խուճ-ճոնաչէնի չրջաններուն մէջ ապստամբած են եւ թէ Գիթլիսի կառավարութիւնը զինուորական միլոցներ ճեռք պիտի առնէ անոնց դէմ։

Քրտական ապստամբութիւնը ուրախ լուր մըն էր։

Թրքական բանակները տակն ու վրայ կ'իւրտերով պիտի զբաղէին, ու հայերը, թերեւս հանգիստ ձմեռ մը բոլորէին։

digitised by A.R.A.R.@

Բէրնէ բերան չբլլան ընող լուրերը Թահսին փաշայի դիւայինն ուղեղէն կ'ելլէին: Ֆեոտայինները պիտի չկրնային կուահել իրենց սպառնացող վտանգը, երբ դիւոտրական չարժումները ուղղուած էին Քիւրտերուն դէմ:

Եւ իրօք, Թահսին փաշան, հինգ հարիւր զինուորներու գլուխը անցած, Գիլիկէէն ճամբայ ելլու դէպի Բոնաչէն եւ Մօտըգան, ցոյց տալու Թէ այս արշաւանքը ուղղուած է միայն Քիւրտերու դէմ: Ոչ ոքի մտքէն կ'անցնէր Թէ այդպիսի բանակ մը կրնար տնցնել Բոնաչէնի կիրճէն, հասնել Մովասար, այն ալ Նոյեմբեր ամսուն:

Ու ահա, Նոյեմբեր 12-ին, Թահսին փաշայի բանակը ընդերակցութեամբ Գչարէ Ֆալիլի ցեղախումբին կը հասնէր Կելիէկուպան ու կը պաշարէր այն տունը, ուր Թաքնուած էր Սերոբ, արդէն ծանրօրէն Թունաւորուած ու հիւանդ:

Շաբաթէն աւելի էր, որ Աէն լուր հասցուցած էր դաւադիրներուն, Թէ Սերոբ ուժաթափ ինկած էր անկողին եւ անզօր էր որեւէ դիմադրութեան:

Յարձակումը ակած էր:

Գիւղը կ'արթննար յանկարծակիի էկած, առանց դիտնալու Թէ ի՞նչ կը կատարուի այն Թաղին մէջ, ուր հրացանները կը պայթէին:

Սերոբի անձնուրաց մարտիկները, անոնք՝ որ Թունաւորուած չէին, ծխող չըլլալնուն համար, Սեդրակ ու Սարօն, Բարսեղ ու Տիգրան՝ կռուի դուքս կու գային չրջապատողներու դէմ, իսկ միւս ընկերները Սերոբի Թեւերը բնկած, դուրս կը հանէին Թաքստոցէն, բանելով Անտոքի վերելքը: Սերոբ ամէն քայլափոխի ուժաթափ կ'ըլլար: Սօսէն քայլ առ քայլ կ'ընթանար Սերոբին: Անոր եղբայրները՝ Մխօն ու Զաքարը կը կռուէին կատաղօրէն. Սերոբի պատանի տղան՝ Ցակոբը անվհերօրէն կը ճակատէր Քշնամի առալապահներուն դէմ: Ֆեոտայիներէն ոմանք Թունաւորուած էին, բայց ազդուած չէին Թոյնէն Սերոբի չափ: Քշնամին հեռուէն կը տեսնէր Սերոբի ընկերուհիները, վերելքի ճանապարհին: Վստահ Թէ Նեմրուտի ահռելը ի վիճակի չէ հրդեհի մատնելու գիրենք անվախօրէն առալացան հաժաղարկերու տակ առնելով բոլոր կռուողները:

Սերոբ ու Սօսէ հասած էին ժայռի մը Թիկունքը: Ջայլերը այլեւս առաջ չդացին: Ծունկի եկաւ եւ քանի մը վնդակ արձակեց Քշնամիին դէմ: Գոդպատ բազուկը գողդողաց ու աչքերը պղտորեցան:

Ֆեոտայիներէն ոմանք ապաննուած էին: Մխօ, Զաքար եւ Ցակոբ արդէն լուած էին իրենց դիրքերուն մէջ: Ուժգնէն միայն չորս անձնուրացներ աւելի բարձր դիրքեր գրաւելով կը չարունակէին հարուածել Քշնամին, որ տակայն, ալիք առ ալիք կը մօտենար Սերոբին:

Տէր Քալը, որ գիւղի քահանան ու ընտիր մարտիկն էր, հրացանը ձեռքին ցցուածյաւ յառաջացողներուն դէմ, որպէսզի արշաւը կասեցնէ, բայց ան ալ նահատակուեցաւ իրենց տան պատին տակ:

Գիւղը, այդ կէս ժամուան ընթացքին, արթնցած չէր չչմածութենէ ու չէր գիտեր Թէ ի՞նչ տեսի կ'ունենար:

Ու ահա, համազարկերէն ճակատագրական գնդակ մը կուրծքը կր պատուէր անահ խմբապետին, որ անշունչ կ'իյնար Սօսէի ծունկին վրայ:

Սօսէն այդ պահուն առաւ Սերոբի գէնքը ու չարունակեց կռիւը: Գընդակ մը եկաւ խախխախելու ալ ձեռքի բթամատը ու գէնքը ինկաւ Սօսէի ձեռքէն: Քշնամին արդէն իրենց գլխուն վերեւ կեցած էր:

digitised by A.R.A.R.@

Ու երգը պիտի վկայէր.

Ձայնս ինձ վկայ, Սիրոյ ջաճ հոս եմ,
Զինուած պատրաստուած ձայնիդ կը սպասեմ,
Քեզի հետ կռուելու, ես կեղծիդ մեռնելու
Ամէն օր, ամէն ժամ պատրաստ է Սօսէն...

Այլել առաջինը հղաւ, որ հասաւ Սերոբի դիրքին, երբ նահատակ-նեբը լուռ էին։

Դահիճը դաշոյնով կտրեց Սերոբի պնուականի գլուխը եւ իր քով դանուած սպային հրահանգեց նահանջի փողը հնչեցնել, ինչ որ անմիջապէս կատարուեցաւ։ Ահին ազատութեան նուիրուած Սերոբի արիւնոտ գլուխը եւ վիրաւոր Սօսէն ու վերադարձան քանակի կեդրոնը։

Թահսին փաչան հրամայեց անմիջապէս ճամբայ ելլել դէպի Մուշ։

Թշնամին, կէս ժամուան մէջ, դաւադրօրէն իր նպատակին հասած էր։ Կը նահանջէին արագօրէն, որպէսզի ընդհարումի չբռնուին յանկարծակիի եկած Սասունցիներու հետ։

Թուրքերը իրենց կորուստներուն ուշադրութիւն չդարձուցին։ Սերոբի Քանկապին գլուխը մեծագոյն յաղթանակն էր այս բոնակին, որ քանիցս արիւնոտած եղած էր Սերոբի չէտակի գնդակներէն։

Ոգեւորութիւնը արիւնով կ'արձանագրուէր Անտոքի ժայռերուն վրայ։ Սերոբի մարմինը կը մնար Քեռայիներու պանթէոնին մէջ, Անտոքը որպէս կոթող քաջագոյն հերոսի չիրենին։

Մնայն չորս Քեռայիներ՝ Սեդրակը, Սարօն, Տիգրանն ու Բարժեղը կը վերապրէին այս գուպարէն ու կ'ապաստանէին Անտոքի ձիւնապատ գագաթը։

Անակնկալ կոիւը տուգի կը մատնէր Սասունը, որ նոր կ'արթննար ըմբռնելու յանկարծական այս հարուածը ու տուգը կը տարածուէր Տարօնէն մինչեւ Ախլաթ, կառավարութեան չեփորումով։

Թահսին փաչան յաղթական վերադարձ մը կ'ունենար, ցուցադրելով Սերոբի անշունչ գլուխը ձողի մը անցուցած։ Վիրաւոր Սօսէն կ'ընկերանար փառաց պսակի արժանի դիւցազնի գլուխին։

Թրքական բանակը եւ Քիւրտերը անցան Մշոյ հայկական թաղերէն, Հայերու որսին յոյսն ու լոյսը մարելու յոխորտանքով։ Ապա մոան Քրքական թաղերը։ Զինուորական նուագախումբը անոնց կ'ընկերանար յաղթանակի չեփորը հնչեցնելով։

Սուլթանը չքաղաղով կը պարգեւատրէր Նալբէը իր ստորին ծառայութեան համար։

Սուգը համատարած էր ու Հայերը՝ յուսալքուած։

Հայութիւնը սարսափի տակ պահելու եւ բոլորին ցոյց տալու համար Սուլթանի ամենակարող իշխանութիւնը, Սերոբի գլուխը ճամբայ հանեցին Մուշէն, նոյն քափօրով, որպէսզի անցնին Մշոյ դաշտին ամբողջ երկայնքը, մինչեւ Գիքլէս։

Սերոբ Հայ յեղափոխութեան ամենէն կարկառուն դէմքը գարձած էր իր շշմեցնող եւ անհաւասար ճակատամարտներուն ընթացքին։ Մարտական անզուսպ ուժի մարմնացնողը կը հանդիսանար, զարմանքի մատնելով քրտնակալ իշխանութիւնը եւ քիւրտ ցեղապետները։ Անոնց համար անըմբռնելի էին սարկացած ժողովուրդի մը ծոցէն դուրս եկած Սերոբի հերոսական խոյանքները։ Փաշա տիտղոսը իրենք տուին անոր, որ ծառացած էր Սուլթանի արիւնոտ իշխանութեան դէմ։

digitised by A.R.A.R.@

Բարձրաւանդակը զրկուեցաւ իր ազգապետէն։
Ծուսալքում առալեցաւ հայ զանգուածի հոգիին մէջ։
Թուրք մեծ ու փոքր պաշտօնատարները, ոստիկանութիւնն ու ժանտարմըրին դարձան աւելի անգութ ու աւելի լրբենի, կողոպուտի, բռնաբարումի եւ հալածանքի արարքները չատցան։ Ֆետայական պատժոզ քաղուկի վախը չքացած էր։ Դահիճները յաղուրդ կու տային իրենց աստրին բնազդներուն ու կ'երազէին չքանչանները ատանալ Սուլթանէն, պակաս չմըննալու համար Նալիլէ Գչարէն։

**

Ջիւնախտան հով ու փոթորիկ կար Սուրբ Ծովհաննու վանքի անտառին մէջ, երբ լրաբերը մտաւ այն քարանձաւը, ուր ապաստանած էր Սաբերու Ասլանը։ Ջիւնամրրիկի հետ Սերոբի ոգեւորգական վախճանին լուրը հոգեկան մրմուռ կ'առաջացնէր Նահատակութեան այս թնկնածուներուն մէջ։ Ճակատագրի մէկ խաղով Սերոբ Աղբիւրի կեանքի ու մահուան կռուին իրենք մասնակից չէին։

Ու աւելին։ Վտանգէն անտեղեակ, օգնութեան իսկ չկրցան հասնիլ, երբ անվեհեր խմբապետի բազուկները թուլցած էին։

Ֆետայիները դաժանօրէն մտայլ էին։

Աղբանիկի գլուխը կախ էր ու իրանը ծալլուած։ Սերոբի առաջին գինուորնէրէն մէկը եղած էր ու հիմա ժողովուրդին սրտէն բխած երգը ակնոտի լսէր։

Ձայն տուր Անդրանիկ, կենացտու ընկեր,
Արդեօք այս պահուս, որ լեռն ես պտռկեր։
Հասիր Անդրանիկ, հասիր օգնութեան,
Սերոբ կը զոհուի ի սէր ազգութեան։

Ու Անդրանիկը այժմ քարանձաւի մէջ էր, չարժելու անկարող։ Երբ տեղափոխուէին, գինակիցները չալկելով պիտի տանէին գինք։

Բախտ իր՛նչ հեգնանք։

Աւելի խորունկ էր տառապանքը Սարեբու Ասլանին, որ կրկնակի ոգեբերգութեան մը հոգեխառոյքը ունէր։ Բաժնուած էր իր այնքան սիրելի ընկերոջմէն, անբուժելի ցաւով մը, եղբայրասպանի խղճահարութեամբ։ Ու այժմ, իր ընկերը, ազատութեան գրօշակիրը կ'իյնար թշնամիին դաւադիր գնդակէն, իսկ ինքը որ Բարձրաւանդակի արիւնն պահակն էր, դաւին անտեղեակ, կռուին մասնակից չէր։

Թանկագին ընկերոջ կորուստը Սարեբու Ասլանին սիրտը սուր ցաւով կը խոցէր ու Աղբիւրի գլուխին փոխարէն՝ թշնամիին գլուխները կը հաւուէր, որպէս արդար հատուցում...

Այդ օրերուն, Գէորգ գրի կ'առնէր իր կենսագրական յուշը, միակ պատմական վաւերագիրը, որ կը մնայ Սարեբու Ասլանի կեանքէն, Դաշնակցութեան արխիւներուն մէջ.—

«Աշնան սպանուեցաւ նաեւ մեր Սերոբ, իր ըննն ընկերներով, կիլիկուզանի մէջ, կատպի կռուով։ Տասներկու հոգի կռուան հազար հինգ հարիւր զօրքի եւ Քիւրտերու դէմ։ Մատնիչները յայտներ էին Սերոբի քաջքաղցը աշիրաթապետ Գչարէ Խալիլի եւ Հուսէյն ադային։ Երբ Սերոբ սպանուեցաւ, Թուրքեր եւ Քիւրտեր կարծեցին կորաւ յեղափոխականներու ոարտակը»։

digitised by A.R.A.R.@

Ու վրէժի ղեպումը անսահման քափով կը փոթորկէր սէրտերը այս անձնուրացներուն, որոնք խստաչունչ ճմեռը կը դիմաւորէին։

⁂

Ցաղիանակի ցոյցերէն ետք, Գլենլիսի նահանգապետը Սէրոբի գլուխը կը յանձնէր այն օրերու Հայոց առաջնորդ՝ Զիլինկիրեան եպիսկոպոսին, որ դիչերով, հաւատարիմ ծառայի մը ժիջոցաւ, Քաղեց վանքի ծառի բունին տակ, անյայտ, որպէսզի Թուրքերը հերոսի դլուխը չհանեն դերեզմանէն, իբրեւց ատելութեան ու վրէժին գոհացում տալու համար։

Վիրաւոր Սօսէն մնաց բանտը, ու քանի մը ամսուայ հարցաքննութենէ ետք, յանձնուեցաւ Հայոց Ազգային Պատրիարքը։ Սօսէն վերադարձաւ Պզէի աւերակ տան օճախէն ծուխ հանելու։

Սէրոբի փոքրիկ տղան, որ պահուած էր Սասունցի ընտանիքի մը կողմէ, կը հասցնէին Սօսէին, երբ ան արդէն Թեղուտն էր, ու աւելով կը խառնէր մոխիրը Սէրոբի իլխանական Քոնիրին։

Սօսէն հաւատարմութեամբ կապուած մնաց Հայ Յեղափոխութեան, աժանաւորութեամբ պահեց Սէրոբի անունը, ու Ziճ գուրգուրանքով մեծցուց փոքրիկ Սամսոնը, օր մը Սէրոբի տեղը բռնելու համար։

Սէրոբ մամնապէս կ'անհետանար, բայց անոր անունն ու վարկը դէպի կըլլացող անուշ ապրիւրի պէս երկերու մէջ կը հնչէր եւ ուժ ու կորով կը ներչնչէր նոթահաս երիտասարդութեան։

Կ. Ս.

(Շար.)

digitised by A.R.A.R.@

ՔՎԵՂՆԱՑՔՆ

Արդարամիտ եւ խմաստուն մարդու համար
Փերուքիւնը, գիտե՞ս, ցաւ չէ՝
Ապրած կեանքի սէգ գագաթն է
Դա սլրածիւն ու վեհափառ:
Այդ բարձունքից նայում է նա
Անցած ճամբին.—
Դա՛ր ու փոսեր, խո՛չ ու խութեր,
Փուշ, մանուշակ, մարգեր ծաղկուն,
երգ, սէր ու դառ, ազխատութիւն,
Նախանձ, հրճուանք ու տառապանք,
Եւ բոլորի վրայ պայծառ՝
Միշտ բարեգութ, միշտ կենարար
Ցաւերժ ապրող ու կենդանի
Մի արեգակ.—
Նայում է մարդն,
ժպտում, ասում իր բարձունքից.
– Օրհնուա՛ծ լինիք, աշխարհ ու կեա՛նք,
Այս դժուարին, այս մեծ ճանրան
Հասանք այս վեհ բարձունքներին,
Կեանքի լերան ճերմակ ծիրին:

ԿՆՔՋՔ

Ինձ հետ ապրել ես մի կեանք՝
Ե՛ւ խնդալից, ե՛ւ սխուր...
Հիմա նստած ես իմ դէմ
Քնիշանիքներով ես մաճուր:

Հիմա բռւրում ես դու ինձ
Գարունները մեր անցած,
Եւ օրերը ծիծաղկոտ,
Եւ ցաւերը մռայլուած:

Եւ խմաստուն, եւ դիւրին
Ծօղում ես դու ինձ վրայ
Մայրութիւնդ սուրբ ու ջինջ,
Դու՝ արեւն իմ տան վրայ:

Խորշոմները ես դէմքի
Մի–մի գիրք են սրբատառ...
Ո՛, էջերը մեր կեանքի,
Ե՛ւ լուսեղէն, ե՛ւ խաւար:

Հիմա ձիւնն է մեղմ իջնում
Փաթիլներով թաց ու պաղ,
Նայում ենք մենք ու ժպտում,
Ժպտում հոգով մեր խաղաղ...

ԱՐԱՄ ԴԱՒՕՆԵ

digitised by A.R.A.R.@

ԱՐԱ ՍԵՒՈՒՄԵԱՆ

ՎՏԻՏ ԵՆ ՄԱՆԻՇԱԿՆԵՐՍ...

ԱԼԻՔՆԵՐ

Փետրուար է:

Կեցած ծովեզերեայ ժայռերուն մօտ, կը դիտեմ հորիզոնը, ուր աճհանդարտ ծովուն ու խոժոռ երկնքին մախրագոյնները կը համբուրեն իրար···:

Կը դիտեմ փրփրոտ ալիքներու ադմկոտ պայքարը:

Կեանքին իրականութիւնը կայ հոն:

Կը յիշեմ մանկութիւնս: Ա՜հ որ պատանեկութիւնս···: Ահա թախծոտ երիտասարդութիւնս որ կ'ապրիմ···: Կը դիտեմ ծովափի ծառերը···, տխուր եմ ու մռայլ···:

Ո՛չ, ո՛չ, պէտք է ծովուն ալիքներուն յանձնեմ բոլոր տխրութիւններս, մռնչամ ցաւերս ու հոգիս լեցնեմ արեւի տաք ճառագայթներով:

– Հոս ի՞նչ կ'ընես, երիտասարդ:

Կը ցնցուիմ:

Ծեր մուրացիկ մըն է, որ զարմացած կը դիտէ զիս:

– Կը մտածեմ, ծերունի···:

– Շատ շատ է, տղա՛ս, երիտասարդ ես տակաւին:

– Կ'ուզեմ խօսիլ ալիքներուն հետ: Հասկնալ անոնց պայքարը:

– Գնա՛, տղաս, մոռցիր այս ալիքները: Վերադարձիր Մայիսին, երբ ալիքներու փոխան, արեւի արծաթը պիտի գտնես հանդարտ ջուրերուն վրայ:

– Բայց այսօր չկայ այդ արեւը: Տե՛ս, ի՞նչ սեւ է երկինքը.– կը յարեմ տխուր:

– Գնա՛, տղաս: Նոյնիսկ Փետրուարի այս մութ օրերուն, կրնաս գըտնել արեւը, որովհետեւ երիտասարդ ես տակաւին:

Կը դիտեմ ծեր մուրացիկը: Մաշած հագուստներուն տակ, բարի սիրտ մը կը պահէ ան, յոգնած կոպերուն տակ՝ փորձառու աչքեր: Զարմանալի է կեանքը:

Կը ձգեմ ծովափը, կը վերադառնամ փնտռելու արեւի տաք ճառագայթները···

ՃԱՌԱԳԱՅԹՆԵՐԸ

Գիշերն ամբողջ, անխումն դիտած եմ սեւնակին մերկ առաստաղը: Մտածած եմ ծեր մուրացիկին ու ծովու ալիքներուն մասին···: Ահա, արեւի առաջին ճառագայթները ներս կը մտնեն տխուր սենեակէս: Կ'երկարեմ ձեռքերս ու ափերուս մէջ կ'ամփոփեմ իրենց տկար տաքութիւնը···: Երիտասարդ եմ, կ'ուզեմ ապրիլ:

Հանդարտութիւնը կը տարածուի մարմինիս մէջ: Ահա, վերջացաւ տխուր պայքարը, ու ես որոշեցի վազել արեւի ճառագայթներու հետեւէն···:

digitised by A.R.A.R.@

ՊԱՐՏԷԶԸ

Կը ձետուիմ դուրս սենեակէս: Առաւօտեան ժամը վեցն է:

Ո՛չ, պիտի չերթամ ծովեզերք:

Ինչո՞ւ կ'ուզեմ դէպի մօտակայ պարտէզը:

Անհայրքի՞ւն:

Խորհրդաւոր հանդարտութեան մը մէջ, ցնցղուկները ազատօրէն կ'երգեն իրենց առաւօտեան երգը: Գեղեցի՛կ են ծաղիկները... բնութեան քաղցր գոյները գոգցած են անոնք: Ու ես առաջին անգամն է որ կը տեսնեմ այդ վառ գոյները:

Պարտիզպանը լուռ կ'աշխատի: Անոր հրտիրմէն են ծնած գեղեցկութիւնները պարտէզին: Կը մօտենամ ու ճայուածքովս կը հետեւիմ իր գործին:

– Այսչափ կանուխ ի՞նչ գործ ունիս հոս,– կը հարցնէ՝ բարի ժպիտը շրթներուն:

– Նկած եմ դիտելու ծաղիկներդ..., շնչելու անոնց բոյրը անուշ:

– Իրաւունք ունիս, տղաս: Եթէ կ'ուզես վայելել պարտէզիս գեղեցկութիւնները, եկուր առաւօտուն: Լսէ ցնցղուկներու ազատ ցլվլոցը..., ճիւղերուն մեղմ փսփսուքը...: Դիտէ ծաղիկներուս վառ գոյները...:

– Իսկապէս երազային է այս մթնոլորտը,– կը պատասխանեմ վերացած ու գոցելով աչքերս:

– Բայց ինչ չնտոյ մարդիկ ազմուկի մէջ պիտի խեղդեն այս գեղեցկութիւնները: Ու այլեւս, ո՛չ ցնցղուկները պիտի լսես եւ ոչ ալ ծառերուն շշուկը:

– Ուրեմն այդքան չա՞ր են մարդիկ:

– Չար չեն, տղաս: Բայց որու հոգի է իմ պարտէզիս լռութիւնը: Է՛հ. վաղը երբ լաւ ճանչնաս աշխարհը, դուն ալ կը մոռնաս պարտէզդ ու կը վազես...:

– Բայց..., ո՞ւր պիտի վազեմ:

– Այս պարտէզէն դուրս, կեանքին հետեւէ...:

Պարտիզպանը շատ ծաղիկներ է ստեղծեր...:

Կը ճտիմ կանաչ նստարանի մը վրայ ու կը դիտեմ շուրջս: Երկու ցնցղուկներ հաւաքներ կը մօտենան նստարանիս: Գլուխներնին ծռած, զարմանքով կը դիտեն առաւօտեան այցելուն: Կը հիանամ իրենց հաւատքեան վրայ: Կ'երկարեմ ձեռքերս... բայց անոնք սարսափահար կը փախչին մօտէս:

Կը ժպտիմ: Ճիշդ է որ ես չէի ուզեր փախցնել այդ փոքրիկ ցնցղուկները, բայց չեմ գիտեր ինչո՛ւ հանոյք կը զգամ տեսնելով անոնց փախուստը...

Կը դիտեմ ծաղիկները, ծառերը, երկինքը...: Թոքերս կը լեցնեմ առաւօտեան թարմ օդով:

Հանդարտութի՛ւն..., լռութի՛ւն...:

Սակայն:

Հեռուէն կը լսուի կառքի մը ծանր ձայնը, մէկը իր դղրդմունքը կը գովէ: Ահա, ինքնաշարժի մը անհանոյ ձայնը: Դուրս կը ցայխէ պարտէզէն, մանչուկ մը աչքերը սրբելով կ'երթայ դպրոց: Երիտասարդ մը, գաղտագողի կը մօտենայ վարդենիին ու երկու վարդեր փրցնելով, կը փախչի...:

Ժխորը սկսած է: Սպանուած է պարտէզին լռութիւնը...:

digitised by A.R.A.R.@

ՌԻՄԱ

Գլուխս ծռած կը գրեմ: Ձերմակ էջերուն վրայ կը տեսնեմ Ռիմայի չարաճճի ժպիտը:

– Կիրակի օր ինձի կը սպասեմ, Սերժ···, մեր տունը···:

Ռիման է: Ծռած թուղթերուս վրայ, կը նայի աչքերուս մէջ: Ռուճգերս կը լեցուին ամուշահատի մեղմ բոյրով ու գէմէին վրայ կը զգամ Ռիմայի արագ շնչառութիւնը: Ան շատ մօտ է ինծի, ու ես կը վախնամ այդ մօտիկութենէն:

– Կիրակի կը սպասեմ···: Եկուր, Սերժ·– կը փսփսայ Ռիման:

Սիրտս կ'ուռի կուրծքիս տակ: Պաղ սարսուռ մը կ'անցնի երակներէս: Կը զգամ թէ Ռիման իմս է այլեւս···: Կ'ուզեմ գրկել, սեղմել կրծքիս···, շոյել իր փայլուն մազերը:

– Կիրակի՛, Ռիմա: Կիրակի՛···:

Ու հաճդարտութիւն տալու համար փոթորկած սրտիս, ձեռքերս կը դնեմ Ռիմայի ձեռքերուն վրայ···:

– Ո՛հ, ո՛չ, Սերժ···:

Ու Ռիման, չարաճճի ժպիտը շրթներուն, կը փախչի իմէն:

Հոգիս թեւեր առած կը հասնի կիրակիի երազներուն հետեւէն: Ռիման իմս պիտի ըլլայ, գոց սենեակի մը մէջ: Ու ես, հոգւոյս ամբողջ կրակը, յոյսերն ու ծաղիկները պիտի խառնեմ Ռիմայի չարաճճի ժպիտին···: Ան պիտի լսէ սրտիս տրոփումը, պիտի զգայ ափերուս տաքութիւնը իր մարմնին վրայ···:

ՄԱՆԻՇԱԿՆԵՐ

Կիրակի է:

Մանիշակներու փունջ մը ամուր սեղմած ափիս մէջ, կը մօտենամ Ռիմայի տանը:

Արագ քայլերով վեր կ'ելլեմ աստիճաններէն: Ահա, նուագի մը մեղմ ձայնը կը մօտենայ աստիճանարար···:

Պահ մը կը կենամ աստիճաններու կէսին ու կը ժպտիմ: Ա՛հ···, Ռիման կ'ուզէ նուագով ընդունիլ զիս: Իսկ ես այդ նուագին փոխարէն, մանիշակներ պիտի տամ իրեն: Նուագի ու մանիշակներու գողտրիկ հանդիպում մը···:

Կը բացուի դուռը:

Բազմութիւն: Աղմուկ: Ձոյզեր գրկած են իրար:

Բալարին մէջէն կը նշմարեմ Ռիման՝ տխուր ժպիտ մը շրթներուն: Նստած երիտասարդի մը ծունկերուն···, խառնուած մազերը մերկ ուսերուն վրայ···: Խմիչքի բաժակը ձեռքերուն մէջ, Ռիման զարմացկոտ աչքերով կը դիտէ զիս···: Ձկայ չարաճճի ժպիտով Ռիման···: Ու ես կ'ուզեմ վերադառնալ փոքր սենեակս, մոռնալ Ռիման···, մոռնա՛լ···:

– Մոխիր, Սերժ: Մոռցած էի ինձ···:

Կը մտնեմ ներս շուարած: Մանիշակներու փունջը սեղմած ձեռքերուս մէջ, կը մօտենամ Ռիմայի:

– Ինձի համար, Ռիմա՛···:

– Ա՛հ, մանիշակներ, տխուր մանիշակներ···:

Ու առնելով մանիշակներու փունջը ձեռքէս, կը դնէ խվի թիկնաթոռին վրայ:

digitised by A.R.A.R.@

կը մոռնայ ներկայութիւնս: Ու գլուխը դարձնելով երիտասարդ բանկամին, շրթունքը կը միացնէ ամօր շրթունքուն…:

Կը ֆաշուիմ պատի մը տակ: Կը դիտեմ անտեսուած ու մոռցուած մանիշակներս:

Միրահար գոյգեր, կրճոտ շարժուձեւերով կը մօտենան մանիշակներուս…, կը դպչին ամօնց…, կը ճգնի վար թիկնաթոռէն…, կը ծոխըրտեն մանիշակներս…, կը փշրեն դիւրաթեկ յոյսերս…:

Խեղճ մանիշակներս: Ի՞նչ երազներ էի շինած ձեր վրայ…, ի՞նչ խոհկաճմիներ: Բայց, երթա՛ք, երթա՛ք չէի երեւակայեր այսպիսի վախճան մը:

Կը մօտենամ ու կը վերցնեմ մանիշակներս: Ի՞նչ ընեմ…, որո՞ւ տամ այս խեղճ ծաղիկները: Արդեօք վերագառնա՞մ ծովեզերք, ժայռերուս մօտ ու ալիքներուն յանձնեմ երազներս…, յոյսերս…:

– Նշմարեցի թէ ինչպէս սպաննեցիր մանիշակներդ:

Կը վերցնեմ աչքերս ծաղիկներու կապոյտին վրայէն: Տժգոյն ու ցիւսար դէմք մը…, գոյգ մը գեղեցիկ սեւ աչքեր…: Տխուր ալիքի մը կեցած է դէմս…:

– Տուր ինծի մանիշակները: Հոգ չէ թէ ճմլուած ըլլան ամօնք: Ես կը սիրեմ տառապած ծաղիկները:

Կը նստի թիկնաթոռին ու մանիշակներու փունջը բակելով, կը թափէ գրկին մէջ:

– Այս մէկը ընդմիշտ մեռած է: Ասոր ոտքերն են կտրուած…, ա՛ռ, դիր լոմբակիդ վրայ, տակաւին ինչ մը կեանք ունի: Ահա, ողջ հատ մը, ուրիշ մը…, ուրիշ…: Տես, փոքրիկ փունջ մը կազմեցի: Ըսէ՛, երէ՛ք ես չըլլայի ո՞նչ պիտի ընէիր այս մանիշակները:

– Պիտի ներէի ծովը:

– Խնկե տղայ: Պէտք չէ ամաչարել: Առ ծաղիկներդ:

Կ'առնեմ մանիշակները ու կը ժպտիմ:

Տխուր ժպիտով կը պատասխանէ ժպիտիս:

– Կ'ուզեմ ինչի տալ մանիշակներս, – կ'ըսեմ, – կ'ընդունի՞ս:

Չի պատասխաներ ու կ'առնէ մանիշակները ձեռքէս…:

Կը նստիմ մօտը: Կ'ուզեմ ճանչնալ զինք, հասկնալ իր հոգին: Աչքերս կեդրոնացուցած իր աչքերուն խորքը, կ'ուզեմ կռահել իր մտքերը:

– Մի յոգնիր դիտելով աչքերուս խորքը, – կ'ըսէ, – ճմլուած մանիշակներ միայն պիտի գտնես հոն…:

ԱՆՈՒՆԸ

– Մակի է անունս: Իսկ քո՞ւկդ:

– Սերժ:

Ձեռքերը կը դնէ ձեռքերուս վրայ: Պաղ ու ոսկրոտ ձեռքերու ներկայութիւն մը կը զգամ միայն: Բայց կը ժպտիմ, ոյովհետեւ բարի է Մակին:

– Երբանի՛ Սերժ…, երբանի՛ ծովափ:

Կը խռովի հոգիս: Ծովա՛փ…: Այո՛, ես ալ փափաք մը ունիմ երբայու ծովափ…:

– Այո, Մակի, երբանի՛…:

digitised by A.R.A.R.@

ԾԱՅՐԵՐ

Գիշերուայ լուրջեան մէջ, երկու անծանօթներ, տարբեր աշխարհներէ իրարու մօտ եկած, կը խլենք անիսօս, մեր դէմքերը տուած ծովու խռնուածքին:

Ալիքները ուժգին կը զարնուին ժայռերուն ու այդ ազմուկին մէջէն կը լսեմ Մակիի սրտին տրոփումները:

Կը կեցնեմ ժամերուն մօտ:

– Այս ժայռերը իմս են, Մակի՛:

Չի՛ խնդար ու կը հարցնէ.

– Կը սիրե՞ս զանոնք:

– Ոչ, Մակի, չեմ սիրեր: Բայց իր ալիքներուն աղմուկը մօտ կը զգամ սրտիս:

Միասին կը հետեւինք ալիքներու հետքո պայմարին:

– Այո, Սերժ: Լսեցի ալիքներուդ աղմուկը ու ժայռերուդ տառապանքը: Բայց ես սիրեցի այդ պայքարը: Ըսէ՛, կ'ընդունի՞ս որ միասնաբար տէրը դառնանք այս ժայռերուն:

Կը նայիմ փայլուն աչքերուն: Այդ աչքերը չեն կատակեր: Այլ քանխանձագին կը խնդրեն ինձմէ, որ բաժնեմ ժայռերս իրենց հետ:

– Երջանիկ չես, Մակի···:

Չի պատասխաներ ու կը նայի հորիզոնին:

– Ինչո՞ւ, Մակի, ինչո՞ւ···:

– Վերադառնամ, Սե՛րժ:

Լուռ կը խլենք: Ալիքներու ձայնը կը հեռանայ յամրընթաց, ու տըխրութիւնը դարձեալ կը սահի մեր սրտերէն:

Կը հասնինք ապարանքի մը առջեւ:

– Ահա՛, հոս կը քնակիմ, Սերժ:

Ու մանիշակներու փունջը գրկած կը վազէ տուն:

Կը խլեմ հաղարի փողոցներէն: Իրարանցիւր անկիւնադարձի ետր աշխարհ մը կը ծնի ու հինը կը մեռնի···: Ամէն անկիւնադարձի ալիքներու ետր ձայներ···, ժայռեր տառապող: Կը խլեմ···, կը խլեմ, կը հասնիմ հին պատերով տան մը առջեւ:

Դանդաղ խլելերով վեր կ'երթամ աստիճաններէն: Ի՛նչ հսկայ տարբերութիւն իմ ու Մակիի միջեւ···: Բայց նմանութիւն մը կայ մեր տառապանքներուն ու ժպիտներուն միջեւ:

Կը բանամ սեղնակիս դուռը ու կը մտածեմ· երբ մեկնեցայ այս սենեակէն, Ռիմայի երջանիկ երազներովն էի լեցուցած հոգիս: Հիմա կը վերադառնամ Մակիի հոգւոյն թախիծը գրկած···:

Մանիշակներու ժպտուն փունջ մը ափերուս մէջ, վազեցի դէպի Ռիման, ու ցնծալուծ մանիշակ մը լամրակիս վերադարձայ տուն···:

Ռիման երազ մըն էր անհոգ···: Մակին՝ իրականութիւն մը տըխուր···:

Կը նետուիմ անկողնիս վրայ ու երեսս կը թաղեմ բարձերուն մէջ:

Ալիքներու ու ժայռերու հեռաւոր ազմուկը կ'արձագանգէ սրտիս մէջ···:

digitised by A.R.A.R.@

ԲԱՐՁԵՐ

Մակի ինծի կը սպասէ պարտէզի դրան խոին: Իրենց տան պարտէզը չի նմաներ իմ առաւօտեան պարտէզիս:

Ծառաս կը բանայ դուռը ու կը մտնեմ սրահ:

Հսկայ չահեր ու արծիւաւոր իւղաներկ նկարներ կան պատերուն վրայ: Ոտքերուս տակ կը զգամ պարսկական գորգերու հարստութիւնը:

– Սենեակս երթամ, Սե՛րժ:

Մութ միջանցքներէ անցնելով կը հասնիմ իր սենեակը ու կը մըտնեմ ներս:

Դարձեալ չահեր, իւղաներկ նկարներ ու գորգերու հարստութիւն:

– Ահա, սենեակս: Այդ հովի սենեակը ննջարանս է: Հոս է որ կ'անցընեմ ազատ ժամերս…:

Ու Մակի իմ ձեռքիս կը նետէ գունաւոր բարձերու վրայ:

– Նստէ՛ մօտս ու խօսինք, Սերժ:

Կը նստիմ: կը զգամ թէ շատ կակուղ են այդ բարձերը: Իսկ Մակին այդ ժամ մօտ ինծի…: Ո՛չ, լաւ չէ…:

– Տեսնենք թէ ի՞նչ հդած մանիշակները, Մակի՛, – կ'ըսեմ՝ նկելով ատոր:

– Կը վախնա՞ս մօտս նստելէ:

Չեմ պատասխաներ:

– Գիտեմ թէ ինչ մտածեցիր, Սերժ…: Այո, այս բարձերուն վրայ շատ արկածախնդրութիւններ են պատահեր: Վեց տարեայ պատմութեան մը միօրինակ էջերն են անոնք…: Տե՛ս, ահա վարդագոյն էջ մը այդ վէպէն, – կ'ըսէ Մակի գրկելով բարձ մը, – վարդագոյն ու անհոգ…: Ահա, կարմիր բարձ մը՝ կիրճով ու տենչանքով ներկուած…: Կանայչը՝ նախանձի ու չայի խառնուրդը: Ու դեղին բարձս, որուն վրայ ընկողմանած են կեղծաւորներ, գովելով գիզեցկութիւններս…: Ու բարձեր, բարձեր…, դէպքեր ու դէմքեր…, վէպ մը՝ տխուր ու խենթ էջերով լեցուն…:

– Իսկ դուն, Մակի, կ'ուզես այդ էջերուն մէջ պահել իմ խեղճ մանիշակներս:

– Ոչ, Սե՛րժ: Չեմ գիտեր թէ ո՞ւր պէտք է դնեմ ծաղիկներդ:

Ու ծպիտը շրթներուն, երկու ձեռքերուն մէջ բռնած կարմիր ու վարդագոյն բարձեր, կ'ըսէ·

– Ըսէ՛, Սերժ…: Ո՞ր մէկ բարձը…:

– Ո՛չ մէկը, Մակի: Իմ փճռուած գոյնս…:

Բայց կը լռեմ: Ինչո՞ւ շարունակեմ խօսիլ:

Ծպիտ մը կը փախչի շրթներէն ու թախիծը կը գրաւէ աչքերը:

– Վեց տարի առաջ…, ճերմակ բարձը…:

Արցունքի երկու կաթիլներ կը ցնդարձեմ…: Տխուր մանիշակներուս նման, կը կախէ գլուխը ու նայուածքը գետին, կը սպասէ պատասխանիս:

Խե՛ղճ Մակիս…: Չեմ ուզեր վիրաւորել քեզ: Բայց ո՞վ ստեղծած է այս գոյները…: Ինչո՞ւ տարբեր յարկաբաժիններ, ինչո՞ւ այս զօրաւոր լոյսերուն տակ մթութիւնը կը տիրէ…:

– Մակի՛…, Մակի՛…, մռացիր գունաւոր բարձերը: Այն կորնուածը պահէ ճգուդ մէջ… ու ինծի համար, միայն ինծի…:

Իր արցունքներուն հետ կը փախչին տգեղ գոյները իր մարմնէն ու հոս ամպերու ճերմակով շրջապատուած կը տեսնեմ իմ փոքրիկ Մակիս…:

digitised by A.R.A.R.@

ԱՆԾԱՆՕԹԸ

Փետրուարի ցուրտ հովը կը փչէ:

Հաճելի են անձրեւի կաթիլները: Աճոնց զովութիան պէտք ունին իմ ու Մակիի խռոված սրտերը:

Կը դիտեմ զիրար: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կը մտածէ Մակի···: Բայց ես պայքարի եմ մտած մեծ Անծանօթին հետ, ու գիտեմ թէ այդ անձրեւը, որոտումները, փամիճ՝ որ տխուր կը սուլէ···, այո՛, այո, բոլորը ստեղծուած են մեծ Անծանօթին կողմէ, որպէսզի չժպտի Մակիին հոգին, որպէսզի տառապանքը շարունակէ իր գործը···:

Բայց, ես վստահ եմ թէ պիտի գտնեմ արեւի ճառագայթ մը Մակիի համար···: Ա՛յ, ձիշդ այն ճառագայթներուն նման, որ ներս մտած իմ պզտիկ սենեակէս, ու ես ափերուս մէջ հաւաքելով տաքցուցի իմ մերկ հոգիս···: Ո՛չ, Մակի, ո՛չ···, հիմա կ'անձրեւէ, բայց պիտի գայ արեւոտ օրը՝ ճառագայթներով լեցուն···:

– Մա՛կի, հաւատա՛ խօսքերուս, պիտի գտնես արեւի ճառագայթները···, վստահ եղիր, Մակի···:

– Ճառագայթնե՞րը: Ո՛հ, Սերժ, ես թախծոտ հոգիդ միշտ երազներու մէջ է: Մինչդեռ կեանքը իրականութիւն մըն է՝ դաժան ու չար···:

– Ո՛չ, Մակի: Ես հոգիդ կը մսի առանձնութեան մէջ: Ես պիտի տաքցնեմ ես հոգիդ ճառագայթներովս, – կ'ըսեմ՝ սեղմելով Մակիի թաց գլուխը կրծքիս:

Մակի կը վերցնէ գլուխը ու կը նայի աչքերուս: կաթիլներ կան այտերուն վրայ···: Անձրեւի՞ թէ արցունքի պզտ կաթիլներ, չեմ գիտեր···: Պաղատագին նայուածքով բան մը կը խնդրէ ինծմէ··· Անծանօթ բան մը···: Բայց, ես չեմ հասկնար այդ նայուածքը, որովհետեւ Մակին ինծի համար հոգի մըն է միայն, տառապած ու. ճնճուղ: Ես իմ յոյսերովս, իմ խօսքերովս կրնամ գոհացնել այդ հոգին: Ինչո՞ւ այդ նայուածքը, արցունքներուն ու տառապանքներուն մէջէն:

– Համբուրէ զիս, Սերժ, համբուրէ···:

Դանդաղօրէն կը հեռացնեմ Մակին կրծքէս:

Պաղատագին նայուածքը աչքերուն, կարմիր կիրքը շրթներուն, կը սպասէ ինծի···:

– Ո՛չ, Մակի:

Ու կը վազեմ պարտէզին դռնէն դուրս: Կը վազեմ ամայի փողոցներէն, ձեռքերս դրած անհանդարտ սրտիս···: Գիտեմ մեծ Անծանօթը կ'ուզէ պահել արեւի այն տկար ճառագայթները, որ կը պահեմ սրտիս մէջ: Ո՛չ, ո՛չ, պիտի չտամ···, պիտի չտամ···:

Անձրեւը ուժգին կը տեղայ:

Ինչո՞ւ Մակի, ինչո՞ւ այդպէս նայեցար աչքերուս: Ինչո՞ւ գուժաւոր բարձեր յիշեցուցիր ինծի ու մոռցար··· մոռցար այն սիրելի մանիշակները:

Ու կը վազեմ անձրեւի տակէն: Կը վազեմ, ձեռքերս դրած անհանդարտ սրտիս···:

– Ո՛չ, ո՛չ, պիտի չտամ···: Պիտի չտամ···:

ՋՈՒՐԵՐԸ

Նստած իր մօտ, կը համբուրեմ ձեռքերը:

– Դուն չես գիտեր, Մակի, թէ ինչո՞ւ կը սիրեմ հանդարտ առաւա-

digitised by A.R.A.R.@

կը··· : Ան անհատնում ու անմահ երգն է սիրոյ : Երգը որ կը ծնի սիրոյ ապրիւրէն, կը վազէ ժայռերն ի վար···, կը պայթուի, կը տառապի, բայց միշտ անբիծ է ու մաքուր··· : Իր ջուրերը հայելին են հրեշտակներուն, որուն մէջ ներմակ կարապներ միայն կը սուզուին··· :

– Բայց իմ հոգիս, ունաճ է խռովայոյզ գետի մը, Սերժ : Տառապած, ալեուր ու անհասկնալի : Ո՛հ, կ'ուզէի ըլլալ կարապ մը անբիծ ու մաքուր, սուզուէի իմ հոգիիդ չինչ ջուրերուն մէջ··· : Մինչդեռ, ազտոտ գետ մըն եմ ես···, դատապարտուած կարսուելու ովկիանոսի սեւ մռայլութեան մէջ :

Ու հազար համբոյրով, հազար արցունքով կը թրջէի Մակիի տկար ձեռքերը··· :

– Լռէ՛, Մակի : Անմեղ ես··· : Դուն զոհն ես անհատի վայրագութեան : Զոհը՝ այն մարդկութեան, որու հոգին լեցուած է նասիրութեամբ ու չարով : Զոհը՝ ընկերային այն կեանքին, որ կ'ապրինք : Բայց, ես հասկցայ իմ հոգիդ, Մակի, ու սիրեցի ինչ : Դուն կինս պիտի ըլլաս :

– Ուրեմն, ներէ ինծի, Սերժ··· : Չեմ գիտեր ինչո՞ւ···, բայց կը կարծեմ թէ ներքնդ պիտի մաքրէ այն ազտերը որ միշտ փակած կը զգամ մաքսինիս : Կը կարծեմ թէ իմ մաքուր սիրոյդ առջեւ, պէտք է զոհեմ բան մը··· :

Ես այլեւս չեմ լսեր Մակին ու իր խեղճ խօսքերը : Գլուխս թաղած իր գրկին մէջ, կը համբուրեմ իր ձեռքերը :

– Այո, Սերժ, ձեռքե՛ս, միայն ձեռքերս համբուրէ : Ո՛հ, ի՛նչ տարբեր է իմ համբոյրդ, ի՛նչ բարի, անմեղ··· :

– Խոստացիր, Մակի, խոստացիր :

Մակի կը շտկէ գլուխս : Թաց աչքերուն խորքէն ժպիտ մը կը վազէ դուրս :

– Այո, Սերժ··· :

Ադիւտիկ տենեակս կը լեցուի երջանիկ կարկաչներով··· : Սպիտակ կարապներ հանդարտ կը սահին առուակին վրայ, ու արեւի տաք ճառագայթներ կը խաղան ջուրերուն հետ··· :

Սիրոյ նոր երգ մը կը լսեմ··· :

(Շար.)

Ա. Ս.

(Վերջը յաջորդով)

digitised by A.R.A.R.@

Խոսակից Հարեւան

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

(ՅԵՏԱԴԱՐՁ ԱԿՆԱՐԿ)

Այս տարի, քանի մը ամիսէն, Մոսկուայի մէջ պիտի գումարուի Խ. Միութեան Գրողներու Գ. Համագումարը։

Մենք, արտասահմանի հայ ընթերցողներս, որ կը կարդանք հայատառ եւ հեղինակներու գործերը, չհապրեցանք ենք այս համագումարին մէջ քննութիւնի հարցերով եւ մանաւանդ՝ տրուելիք որոշումներով, քանի որ Հայաստանի գրողները, հետաքրքրութիւն, առաւել կամ նուազ չափերով, ըստ այդ որոշումներուն է, որ պիտի ստեղծագործեն. կամ առնուազն՝ իրենցմէ պիտի ակնկալուի պաշտօնապէս, որ ըստ այդ որոշումներուն ստեղծագործեն։

Վերջաբեր, Խ. Հայաստանի Գրողներու Միութիւնը, համահաւասար իրաւունքներով կը մասնակցի համամիութենական համագումարին, որուն քարէարկած բանաձեւերն ու որոշումները ի գործու են Խ. Միութեան բաղկացուցիչ բոլոր երկիրներէն ներս։

Վէճի նիւթ չի կրնար դառնալ այն իրողութիւնը, որ գրականութիւնը մինչեւ առաջնահերթ ուղղաձիգ է խորհրդային վերակառուցման մտահղացութիւններու շարքին մէջ։ Միեւնոյնով այն համոզումին, որ գրականութիւնը զօրաւոր ազդակ մըն է բարոյականութեան դաստիարակութեան գործին մէջ, բայց որ կրնայ նաեւ «վնասակար ազդեցութիւն» ունենալ, երբ համակուած ըլլայ «յետադիմական» գիծով, համայնավար վերակառուցման մինչեւ ալ մտքին հետեւած է եւ հակած, որպէսզի գրական ստեղծագործութիւնները չվերին զաղափարաբանական մաքրակրօնութենէն։

Այս մտահոգութեան տեսակէտէն, կարեւոր հանդրուաններ են խորհրդային գրողներու համամիութենական համագումարները, որոնց մէջ կը քննուին անցնող տասնամեակներու գրական բերքը, գրականութեան ընդգրկած ուղին, եւ նոր պահանջներու հիման վրայ կը գծուին յառաջիկայ տարիներու ակնկալութիւնները։ Ահա՛ այդ համաններէն եւ կը ճչդուին զանոնք իրականացնելու համար ատրօճուած միջոցները։

Եթէ դասակից ընկերներս՝ խորհրդային եւ մասնաւորապէս՝ խորհրդահայ գրական թերթերու մէջ այժմէն իսկ լոյս տեսնել սկսող նախապատրաստական յօդուածներէն, օրակարգի մաս կազմելիք նիւթերու մասին արտայայտուած կարծիքներէն, մէկ խօսքով՝ գրական չրջանակներու մէջ այս մասին ցոյց տրուած մտերիմ հետաքրքրութենէն, տանը դուրսկ ըլլալու կարելի է յայտնել անվարան, որ այս նոր համագումարն ալ

digitised by A.R.A.R.@

կոչուած է նշանակալից դեր խաղալու խորհրդային, ուրեմն նաեւ խորհրդահայ գրականութեան ապագայ զարգացման մէջ։

Երբ քացուի ու աւարտի այս տարուան Համագումարը, այս հարցով հետաքրքրուողները հնարաւորութիւն կ'ունենան, անկասկած, տեղեկանալու թէ համամիութենական կոմ. կուսակցութեան կեդր. կոմիտէն ինչ դիտողութիւններ կամ պնահատանքներ արձանագրած է, ինչ թելադրութիւններ ըրած է, ինչ հարցերու մասին դէկուցումներ կարդացուած են եւ որո՞նց կողմէ, որո՞նք մանակցած են օրակարգի նիւթերու վիճաբանութիւններուն եւ ի՞նչ իմաստով, ու վերջապէս՝ ինչ են եղած քուէարկուած բանաձեւերը եւ ինչ որոշումներ են առնուած։ Այս որոշումները, բան ամենայն հաւանականութենէ, ի զօրու պիտի մնան մինչեւ յաջորդ համագումարը. բացի այն պարագայէն, է հարկէ, որ անհրաժեշտ քաղաքական մեծ յեղաշրջում մը կատարուի խորհրդային սահմաններէն ներս։ Ուրուհետեւ, հարկ կա՞յ չեշտելու, թէ Ա. Միութեան մէջ գրական-դեղարուեստական կեանքը սերտօրէն կապուած է ներքին-կուսակցական եւ արտաքին-քաղաքական իրադարձութիւններուն հետ։

Լաւագոյնս կարենալ ըմբռնելու համար Ա. Միութեան ու հետեւաբար՝ Հայաստանի գրական – դեղարուեստական կեանքին ներկայ պատկերը, անդնալին բազդատմամբ իրագործուած փոփոխութիւնները, ծաւհաարութեան արժանի թռիչքները, ու նաեւ կարենալ կշռելու համար այս առթուն Համագումարին մէջ արուելիք որոշումներուն նշանակութիւնը, անհրաժեշտ է նետել յետադարձ թռուցիկ ակնարկ մը նախորդ համագումարներուն (1934 եւ 1954), ինչպէս նաեւ փոխան համագումարի՝ Ժդանովի ելոյթին վրայ (1946)։ Անդնալի եւ ներկայի իրականութիւններուն բազդատութեամբ է որ կարելի կ'ըլլայ չափել կատարուած ճանապարհը։

***

Երբ մարդ կը փորձէ ընդհանուր յայտարարի մը բերել բոլշեւիկեան յեղափոխութեան յաջորդող տարիներուն (մինչեւ Լենինի մահը), Առաջին Համագումարին մէջ պաշտօնականացուած սոցիալիստական ռէալիզմին, Ռ. ալխարհամարսի տեւողութեան թոյլատրած ապայինն գրականութիւններու ծագումին, 1946-ի Ժդանովի ելոյթին, 1954-ի համագումարին արդիւնքը եղող այսօրուան խորհրդային ու խորհրդահայ գրականութիւններուն պանազան, իրարմէ տարբեր եւ սակայն՝ զիրար չհակասող արտայայտութիւնները, ուրեմն մարդ երբ կը փորձէ ընդհանուր յայտարարի մը բերել այս բոլորը, առաջին ակնարկով՝ կրնայ թերեւս դժուարութեան մատնըւիլ։ Այս տպաւորութիւնը, սակայն, խաբուսիկ է։ Ուրովհետեւ, ընդհանուր յայտարարի դեր կատարող լաստ մը կայ, որուն կառչած են համամիութենական գրականութեան ուղին (աւելի ճիշդը՝ ուղիները) սահմանող բոլո՛ր մարմիններն ու անձերը (Պոլեակուլտ (1), կոմ. կուսակցութեան կեդր. կոմիտէներ, Մ. Կորքի, Ստալին, Ժդանով, Գրողներու Միութիւն), ու նաեւ՝ 1954-ի համագումարը, ու նաեւ՝ այսօր, 1966-ին, յաջորդիկայ համագումարին առթիւ իրենց խոհերը հրատարակող գրողները, ու նաեւ՝ չատ հաւանաբար, այս տարուան Համագումարը։ Այդ լաստը՝ Լենինի մէկ յօդուածն է, գրուած՝ բոլշեւիկեան յեղափոխութենէն առաջ, 1905-ին, որ կը կոչուի՝ «Կուսակցական կազմակերպութիւն եւ կուսակցական գրականութիւն»։

Յօդուածը մէկ էր. բայց անկէ որպէս փաստ կատարուած մէկբանութիւնները, որոնք ծառնցած են գրողներու վրայ դրուած պարտադրութիւնները հիմնաւորելու, գրեթէ միշտ ալ եղած են քանակապէս անկատար, բայց մանաւանդ՝ դիտումնաւոր կերպով մասնակի։

Նախ տեսնենք, ամփոփ ձեւով, թէ ինչ կ'ըսէր Լենին։ Ան կ'ըսէր, որ բնկերվարական յեղափոխութիւնը յաջողութեամբ պիտի հանած երկրին մէջ գը-

digitised by A.R.A.R.@

բականութիւնը պէտք է ըլլայ՝

1) Կուսակցական, այսինքն՝ գրացոյց կերպով, պարկեշտօրէն եւ հետեւանքները ստանձնելով, ինքզինքը պէտք է դնէ կուսակցութեան ծառայութեան ներքեւ, կուսակցութիւնը նկատելով ազգին յառաջապահ ղեկավարը (...) Ընկերվարական պրոլետարիատը պէտք է առաջ քշէ կուսակցութեան համար իրագործուած գրականութեան մը սկզբունքը, պէտք է զարգացնէ զայն ու ապրեցընէ՝ կարելի եղածին չափ կուռ ձեւի մը առակ (...) Այս՝ ո՛չ միայն կը նշանակէ թէ ռոզիալիստական պրոլետարիատին համար, գրականութիւնը չի՛ կրնար դառնալ անձնական շահու ապրիւր, այլ նաեւ այն՝ թէ գրականութիւնը չի՛ կրնար դառնալ պրոլետարիատի ընդհանուր շահերէն անկախ եղող անձնական գործ մը: Անկէ՛ն անկուսակցական գրողները. անկէ՛ն դիմարդ գրողները: Գրականութիւնը պէտք է դառնայ պրոլետարիատի ընդհանուր գործունէութեան անբաժանելի մէկ մասը» (...)

2) Ժողովրդական, այսինքն՝ (...) «ինքզինքը դնէ ոչ թէ առանձնակ մը հազար «վերին խաւի ընթերցողներուն» ծառայութեան ներքեւ, այլ՝ միլիոնաւոր եւ առանձնակ միլիոնաւոր աշխատաւորներու ծառայութեան ներքեւ, որոնք կը կազմեն երկրին ծաղիկը, ուժը, ապագան» (...)

3) Ընկերվարական, այսինքն՝ մասնակից աշխատաւորներու ազատագրութեան, անաւետութեան, թէֆիֆիի, մշակոյթի, դիւութեան, արուեստի, մարդկային անհատականութեան ծաղկումին համար մղուած պայքարին:

Գրական-գեղարուեստական հարցերու մէջ, Լենինի այս ահմանումները մինչեւ այսօր ալ իր զօրու կը մնան Մխութեան սահմաններէն ներս: Սակայն, անհրաժեշտ է ընել ճշդում մը, այն իմաստով, որ մինչ ժդանով 1934–ին (հաւեմատաբար մեղմ կերպով) եւ 1946–ին (բուռն կերպով) չէշտը կը դնէր առաջին (կուսակցական) մասին վրայ, բոլորովին անդիմանալով մտնանգ «մարդկային անհատականութեան ծաղկումի»ին վերաբերող մասը, այսօր, (ինչպէս 1954–ին), չէշտը կը դրուի երկրորդ ու մանաւանդ երրորդ մասերուն վրայ: Եւ այսպէս է որ, զոր օրինակ՝ վիպէն Խեչումեան, «Գրական թերթ»ի (2) մէջ լոյս տեսած «Ինչեր համագումարից առաջ» յօդուածին մէջ կրնայ յիշատակել Լենինի յօդուածին երրորդ մասէն պարբերութիւն մը՝ (...) Անհրաժեշտ է մեծ ազատութիւն տալ անձնական նախաձեռնութեանը, անհատական հակումներին, ազատութիւն՝ մտքին եւ երեւակայութեանը, ձեւին եւ բովանդակութեան (...)»:

Ստալինի եւ ժդանովի անտեսումները առաւել եւս ընդվզեցուցիչ կը դառնան, երբ ի նկատի ունենանք, որ Լենին, իր մահէն (1924 Յունուար 21) քանի մը ամիս առաջ, 1923 Մարտ 4–ի «Պրավտա»յի մէջ լոյս տեսած «Լաւ է քիչ բայց լաւ» յօդուածին մէջ կարեւոր դիտումներ կ'ընէր, այն իմաստով, որ կարելի ու օգտակար չէր նկատեր մէկ անգամէն կատարելութիւն պահանջել. պէտք է փոքրը՝ բայց վստահ քայլերով յառաջանալ մինչեւ, որ, ժամանակի ու փորձառութեան ընթացքին, կարելի ըլլայ հասնիլ խէաղ կացութեան (...) «Մեզ համար սկզբում քաղաքական կլինէր խնդիրը բուրժուական կուլտուրան (...) կուլտուրայի հարցերում փուքինոութիւնն ու մեծ քաղ վերցնելը ամէնից աւելի վնասակար են: Այս քանը մեր պատանի գրականագէտներից եւ կոմունիստներից չաւելը պէտք է սկանջի օղ դարձնեն իրենց համար»: (3)

(1) Փրոլետկուլտ՝ պրոլետարական կուլտուրա բառերու սեղմումէն յառաջացած գրական կազմակերպութիւն, որ մինչեւ ի· Մխութեան Գրողներու Միութեան ստեղծումը, փորձած էր վարել գրական գործերը, բաւական ժխտող կերպով· որու հետեւանքով ալ լուծուեցաւ եւ փոխարինուեցաւ Գրողներու Միութեամբ:

(2) 1965 թ· 24 Դեկտեմբերի թիւ:

(3) Սովետական Գրականութեան Տարեգրութիւն· 1957 երեւան· էջ 71:

digitised by A.R.A.R.@

❧

Եթէ, տեղի անձկութեան պատճառով առանց մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու, լռենինի մահէն մինչեւ Խորհրդ. գրողներու համամիութենական Ա. Համագումարի (1934) Բուհականը երկարող տարիները նկատենք, քաղաքական տեսակէտէն, Ստալինի գերբնականութեան հաստատումի, իսկ գրական տեսակէտէն ալ՝ ժխտական արդիւնք տուած գրական վէճերէ ետք՝ Ստալինի կողմէ պարտադրուած «սոցիալիստական ռէալիզմի» ծնունդի տարիներ, պէտք է, սակայն, պահ մը կանգ առնել Առաջին Համագումարին վրայ, զոր կարելի է նկատել «սոցիալիստական ռէալիզմի» քաղաքականութեան արարողութիւնը։

1932 Ապրիլ 23-ին, Մոսկուայի մէջ լուծարքի կ'ենթարկուէին համախոհները գաղափարական գրականութեան Գրողներու միութիւնը եւ Ռուսական պրոլետարական գրողներու միութիւնը (ՎՕԱՊՊ եւ ՌԱՊՊ)։ Նոյն տարուան Մայիսին, լուծարքի կ'ենթարկուէր նաեւ Հայաստանի պրոլետգրողներու կազմակերպութիւնը (ՀՊԳԱ), եւ կը ստեղծուէին, իբրեւ քաղաքական խորհրդային հանրապետութեան մէջ, գրողներու միութեան կազմակերպման համար կազմակերպիչ յանձնաժողովներ (կազմկոմիտէ)։ Հայաստանի մէջ եւս կը կազմուէր կազմկոմիտէ մը, որուն առաջին կազմը, ներքին անհամաձայնութիւններու հետեւանքով, փոփոխութեան կ'ենթարկուէր Հայաստանի կեդր. կոմիտէի որոշումով՝ 1934 Յունիս 14-ին։

Նոյն տարուան Օգոստոս 1-ի, տեղի կ'ունենար Հայաստանի խորհրդ. գրողներու առաջին համագումարը, որ կ'ընտրէր իր վարչութիւնը հետեւեալ կազմով. Դր. Սեմոնեան, Ալ. Շիրվանզադէ, Ե. Զարենց, Ա. Բակունց, Վ. Ալազան, Ս. Վշտունի, Դ. Դեմիրճեան, Մ. Զանան, Սո. Զօրեան, Ե. Մկրտչեան, Գ. Մահարի, Ն. Թաթարեան, Ն. Զարեան, Հաճիէ Ջնդի եւ Ն. Էֆենդիեւ (4)։

Ամենէն կ'ընտրուէր նաեւ խորհրդ. գրողներու համամիութենական առաջին համագումարի հայկական պատուիրակութիւնը, որուն մաս կը կազմէին Գրողներու Միութեան վարչութեան ամբողջական կազմն ու նաեւ Զ. Եսայեան, Վ. Նորենց, Վ. Թոթովենց։

Խորհրդային գրողներու Ա. Համագումարը տեղի կ'ունենար Մոսկուայի մէջ, 1934 Օգոստ. 17-էն Սեպտ. 1։ Կը մասնակցէին 597 պատգամաւորներ՝ ներկայացնելով խորհրդային 52 ժողովուրդները։ Ստալինի մասնաւոր հրաւէրով եկած էին նաեւ օտար երկիրներու յառաջապահ գրողներ – Ռոմէն Ռոլան, Անդրէ Ժիտ, Անտրէ Մալրօ (Ֆրանսայէն), Թէոտոր Տրայզըր, Ճոն Տոս Փասոս, Ակքըն Սինքլէր (Մ. Նահանգներէն) եւ ուրիշներ՝ այլ երկիրներէ։

Համագումարը կը բանար Մաքսիմ Կորքի, որ, առանց մրցակիցի, խորհրդային գրականութեան իշխող դէմքը կը հանդիսանար, ու նաեւ՝ տեսակ մը անպաշտօն կոմիսար՝ գրական հարցերու համար։

Ե. Միութեան կոմ. կուսակցութեան կեդր. կոմիտէի անունով, Ա. Ժդանով կը կարդար երկարաշունչ պատգամ-ճառ մը, որուն բովանդակութիւնը կարելի է ամփոփել հետեւեալ ձեւով.

19 Գրողներու ներչնչման ազբիւրները – նիւթ, ձեւ եւ ոճի տեսակէտէն, պէտք է ըլլան ժողովուրդին, սովխոզներուն, կոլխոզներուն, եւայլն, կեանքն ու փորձառութիւնները։

2) Վէպերու հերոսները, իրենց տրուած աննկուն օրինակով, պէտք է ըլլան բանուորները, կոլխոզականները, կուսակցութեան անդամները, պաշտօնական կազմակերպութիւններու անդամները, պիոներները, եւայլն

3) Որպէս ընդհանուր օրէնք եւ ըմբռնում, գրականութիւնը պէտք է ինքզինքը դնէ սոցիալիստական կառուցման ու կուսակցութեան ծառայութեան ներքեւ։

4) Գրողները պէտք է վերլնական կերպով խզեն իրենց կապերը՝ հին ժա-

(4) Նայի տեղը. էջ 245։

digitised by A.R.A.R.@

մանակներու վիպապաշտութեան հետ, ու իրենց երկու ոտքերը գետնին կուչած պահելն։ Գէթ չէ մտահոգ ընելն երբեմն, որ անընդօրէն հաւատարիմ պիտի է մնան սոցիալիստական ռէալիզմին, մինչ նախայեղափոխական չրջանի յեղափոխական ռոմանթիզմը (5) կը հանդուրժուի միայն այդ ժամանակուան գրողներուն համար։

5) Ինչպէս Ստալին սահմանած էր արդէն, գրողները պէտք է դառնան «հոգիներու ճարտարապետները, բայց որպէսզի կարողանան իրագործել իրենց այդ կոչումը, անհրաժեշտ է որ սիրացած եւ տիրապետած ըլլան գրական արուեստին։

Առաջին համագումարին գլխաւոր զեկուցաբերն էր Մաքսիմ Կորքի, «Սովետական գրականութեան մասին» իր զեկուցումով։ Կոչ ընելէ ետք գրողներուն, որ փոխանակ բանավէճերու մէջ մխրճուելու՝ աշխատին, Կորքի կ'ուսուցընէր, թէ գրողի մը առաջին պարտականութիւնը պէտք է ըլլայ աշխատիլ եւ սորվիլ։ «Մասնակցիլ սորվիլ, աշխատիլ սորվիլ, մէկը միւսին յարդել եւ դնահատել սորվիլ»։

Յորհրդային սահմանները բերա գոյութիւն ունեցող ազգային գրականութիւններու մասին կարդացուած զեկուցման առթիւ խօսք առնողներու չարքին, կարեւոր եւ նշանակալից է Ա. Բակունցի ելոյթը։ Անհրաժեշտ կը նկատենք կարեւոր մէկ քանի մեկնաբանութիւններ ընել իր ըսածներուն, քանի որ Ա. Բակունցի արտայայտած գաղափարները եւ անոնցմէ յայտող ոգին մեզ համար պէտք է փնտռել իր ամբողջ կորստեան պատճառը։

«...Ի՞նչ է եղել մեր անցեալը, – կ'ըսէր Բակունց Համագումարին մէջ։

«Ես չեմ յիշատակի ոչ անուններ, ոչ էլ պատմական տարեթիւեր։ Ես կը յիշեցընեմ միայն Մ. Կորքու կատարելապէս ճշմարիտ հետեւեալ խօսքերը. «Մենք, այսինքն՝ ռուսական դրականութիւնը, ռուս գրողներս իրաւունք չունե՛նք անտեսելու ազգային փոքրամասնութիւններէ գրական ստեղծագործութիւնը միայն այն պատճառով որ մենք չենք գիտնար։ (...)»

«...Հանդէս եկողներից շատերը քաոսում էին անցեալի ազգային կուլտուրայի մեծ գրողների մասին։ Սակայն (...) Գուշկինի ծաղկման տարիներին կայսրութեան ծայրերկրներում դեռ ապրում էին պատժիչ արշաւախմբերի քնկանօքները։ Այդ փոքր ժողովուրդները մի լուծը փոխում էին մեւսով։ Եւ նուաճուելուց յետոյ, փոքր ժողովուրդներն ընթանում էին հոգեւոր աղքատացման ուղիով, կրկնակի լծի տակ՝ ռուսական եւ իրենց հայրենի բուրժուազիայի լծի տակ։

«Երկու օրինակ բերեմ։ Մեր գրականութեան հիմնադիր Աբովեանը մի դարմանալի դէմք է ոչ միայն իր ունեցած գրական նշանակութեամբ, այլեւ իր կեանքի ուղիով։ Նա տեսել է պարսկական տիրապետութիւնը, պատահաբար մտել է Դորպատի համալսարանը, եղել է Հէօթէին չրջապատող հասարակութեան մէջ, ծանօթ է եղել Ժուկովսկու հետ, եւայլն։ Հայաստան վերադառնալով Նիկոլայ առաջինի գազանային ռեժիմի էպոխայում, նա անհետ կորաւ։ Մնաց միայն մի աւանդութիւն «սեւ կատաքի» մասին եւ նրա նոյնքան առասպելական գերեզմանի մասին Օխտոհան երկրում։

«Նրա գրքերը վկայում են, որ հայ ժողովրդի զարգացման նորմալ պայմաններում Աբովեանից դուրս կը գար ևթէ ոչ Գուշկին, յամենայն դէպս մի մեծ գրող։

(...) «Վերցնենք Միքայէլ Նալբանդեանին։ Նա նոյնպէս խոշոր գործ

(5) Ժամանակակից գրականութեան համար կ'արտօնուէր միայն՝ սոցիալիստական ռէալիզմի ուղիը։ Բայց մի՞թէ կարելի էր գրել ու ժխտել յեղափոխական ոգին արտայայտիչ 19-րդ դարու ռուս բանաստեղծները, որոնք մեռած էին սոցիալիստական ռէալիզմի հետաքրքրութեան առարկայ։ Գուշկինի, Լերմոնտովի նման գրողներուն վերադարձուցած ուրիմն՝ «յեղափոխական ռոմանթիզմ» մակդիրը։

digitised by A.R.A.R.@

*դէմք է հայ գրականութեան մէջ։ Բա-
կունենի, Օգոստէն բարեկամը, կապ է
ունեցել Լոնդոնի պրոպագանդի գործի
հետ եւսյլն, եղել է դեմոկրատիկ գրա-
կանութեան հիմնադիրներից մէկը։ Նա
նատել է Փետրապավլովսկի բերդում եւ
գոհուել է այնպէս, ինչպէս գոհուել են
այդ տասնամեակի բոլոր պայծառ դէմ-
քերը (...)»*

*Ապա, անցնելով գրական ներչնչման
ազբիւրներու վերաբերող հարցին, Ա.
Բակունց կ'առարկէր «սոցիալիստական
ռէալիզմ»ի սահմանափակումներուն նը-
պատակայարմարութեան դէմ, եւ կը
յայտնէր իր տեսակէտը.*

*(...) «Մ՞րտիզ է ուրեմն ճիշդ ու-
ղին։ Այդ ուղին է՝ վերադարձ դէպի ըս-
կզբնական աղբիւրները, դէպի ժողո-
վրդական ստեղծագործութիւնը։ Ես
աչքի առաջ ունեմ ոչ թէ վերադարձ դէ-
պի ժողովրդական ստեղծագործութեան
հին աղբիւրները, դէպի Ֆոլկլորը, թէ-
պէտ Ֆոլկլորն եւս ապրում ու զարգա-
նում է, – այլեւ դէպի ժողովրդական
ստեղծագործութեան բուն աղբիւրները։
(6)*

*«Մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայա-
ցընում դեղարուեստական պատմական
խրոնիկի (ժամանակագրութիւն) ժան-
րը։ Այդ տեսակէտից մեծ արժէք ունեն
հսկայական քանակութեամբ հայկական
պատմական խրոնիկները, որոնց չի օգ-
տագործել դեղարուեստական գրակա-
նութիւնը։ Մեր գրողների պարտակա-
նութիւնն է՝ վերանայել դրանք, ուսում-
նասիրել, վիրցնել նրանց էպիկութիւնը
(դիւցազնապատում) խստութիւնը, լեզ-
ուի գունեղութիւնը, արտայայտութիւն-
ների ճոխութիւնը, եւ բառերի մեծ տըն-
տեսումը, որ չափազանց բնորոշ է դե-
ղարուեստական խրոնիկի համար» (...)
(7)*

*Ի՞նչպէս չկորանցնել պատահած դէպ-
քերն ու ըսուած խօսքերը արձանագրողի
համար պրտտուիր եղող առարկայական
պաղարիւնութիւնը եւ չընդվզիլ, որ այդ-
քան բերտ եւ վաղահաս կերպով հայ դը-
րականութենէն խլուեցաւ Ա. Բակունցի
նման մարդը։ Բայց չարունակենք։*

*Խորհրդ. գրողներու Ա. Համագու-
մարը դրաղեցաւ նաեւ, ի հարկէ, թա-
ռեբական գրականութեան հարցերով։
Ինչպէս չափածոյ եւ արձակ դեղարուես-
տական գրականութենէն, նոյնպէս եւ
Թաուերական գրականութենէն կը պա-
հանջուէր պատկերել «սոցիալիստա-
կան ռէալիզմ»ի գծած սահմաններուն
մէջ։ Կը թելադրուէր որպէս հերոս նը-
կատի ունենալ միայն՝ աննկուն, տևա-
րութիւնն չճանչցող եւ յաղթական «հոր-
հրոյակին նոր մարդ»ու կերպարը։ Այս*

(6) Այս մտահոգութիւնը որեւէ մէկ առնձէ առելի այժմէական եւ վաւերական կը մնայ ևաեւ այսօր։ Ոչ միայն միջազգային գրականութեան մէջ, ուր մանաւանդ 15-20 տարիէ ի վեր մասնաւոր զուրգուրանքի առարկայ դարձած են ժողովրդական ստեղծագործութեան բուն ազբիւրները, այլ ևաեւ, ի հարկէ, Հայաստանի գրողներուն մօտ։ Այս մտահոգութեան դրական արտայայտութեան փաստերը կարելոր թիւ մը կրնան կազմել պատմական-վիպագրական, ժողովրդական բանահիւսութեան ուսումնասիրութեան, մեր հերթաբերու, տոհմիկի պարերու եւ երաժշտութեան արժանագրութեան, ու ևաեւ առելի մոր ազբիւրներէ ներշնչուած եիմնական ստեղծագործութիւններու մէջ (օրինակի համար՝ Գարեգին Սեւակի «Ընկերի Ջանգակատունը)։

Ժողովրդական ստեղծագործութեան բուն ազբիւրներէն սնունդ առնելու պատակը ու այդ ազբիւրներուն հասնելու լաւագոյն միջոցներու պրպտուքը այսօր եւս դրաւած է Հայաստանի գրողներու կողմէ լուծումներ գիւրելու օրակարգին վրայ։ Բաւական է կարդալ «Գրական թերթի 1965-ի Գեկտ. 10-ի թիւին մէջ վահագն Դաւթեանի յօդուածը՝ «Ժամանակակից պոէզիան եւ ռէալիզմի նախահիմքերը», եւ այս յօդուածին առթիւ ևոյն թերթի 1966-ի Յունուար 7-ի թիւին մէջ հրատարակուած Գարեգին Սեւակի պատասխանը՝ «Ցանուն եւ ընդդէմ ռէալիզմի ևախահիմքերի», համոզուելու համար, որ այս հարցով մտահոգուած են Հայաստանի գրողներէն շատեր։

(7) Մէջբերուած՝ «Սովետահայ գրականութեան Տարեգրութիւններէն։ էջ 250-251։

digitised by A.R.A.R.@

ձեւի կերպարը հետագային սիտի առա-
նար «դրական հերոս» անունը, եւ պատ-
ճառ սիտի ըլլար, որ թատերական գը-
րականութիւնը հետզհետէ դառնայ խոր-
հրդային գրականութեան գհիւանդ մար-
դը: Այնքան հիւանդ, որ ասկաւին մին-
չեւ այսօր ալ չէ կրցած առողջանալ:

Շատեր կը տեսնէին վտանգը եւ տա-
րակուսանք ունէին պարտադրուած այս
«դրական հերոսի» դեղարուեստական,
թատերական, մարդկային եւ նոյնիսկ
«ռէալիստական» վաւերականութեան
հանդէպ· բայց քիչեր համարձակութիւն
ունեցան իրենց տարակուսանքը յայտնե-
լու: Այդ քիչերէն մէկը եղաւ Դերինկի
Դեմիրճեան·

...«Ստեղծագործութիւնը հասարակ
դեկլարացիա չէ, դա գրողի ճայնն է,
նրա խղճի ճայնը— ըսաւ Դ· Դեմիրճեան՝
թատերական գրականութեան մասին
կարդացուած զեկուցումէն յետոյ խօսք
առնելով— ստեղծագործութիւնը՝ գրո-
ղի խոստովանութիւնն է: Ինքը գրողը իր
ժամանակի խիղճն է, նրա ներքին աշխա-
հը: Ահա թէ ինչու գրողը մի դէմք է,
որը յատկապէս պատասխանատու է իր
ժամանակակիցների առջեւ:

...«Ես ուզում եմ խօսել դրամայի
եւ նրա հերոսների դրամատիկացիայի
մասին: Ի՞նչ ենք մենք սպասում դրա-
մատուրգիայից: Ահա դուք եկել էք
թատրոն եւ սպասում էք դեղարուեստա-
կան ապրումների հաճոյքին: Աւա՛ղ·
կուլիսներից երեւում է· դուք նստած էք
դահլիճում, թերթ էք կարդում· դուք
բարկացած չէք, հանգիստ էք: Ձեր հե-
րոսը՝ դուք նախապէս համոզուած էք՝
կը յաղթի: Նա յաղթանակում է արդէն
պիէսի սկզբում, նա յաղթանակում է
պիէսի էքսերում, յաղթանակում է, ինչ-
պէս կարգն է, պիէսի վերջում: Ի՛չ մի
անապահովութիւն, ո՛չ մի վտանգ, ո՛չ
մի դժուարութիւն: Ի՞նչպէս յուզել ձեզ:
Անհնարին է յուզել, առանց վտանգի են-
թարկելու դրամատիրական դրութիւնը:
Իսկ կարիք կար թերեւս ձեզ մի փոքր
հրել անդունդի կողմը, ի հարկէ, յետ
պահելով ձեզ անկումից, թողնելու որ
դուք ապրէք մի քանի ծանր րոպէներ:

...«Միւս կողմից, պարզ է, որ գը-
րաման չի կարելի դարձնել անտարբեր
պատկերների շղթայ: Դրաման պէտք է
ապրի, յուզի· «դրամայի, նրա հերոսնե-
րի դրամատիզացիանց՝ դրուած է սովի-
տական դրամատուրգիայի օրակարգում:

...«Ահա թէ ինչու քննադատօրէն
օղտագործելով անցեալի ժառանգութիւ-
նը, մենք ուզում ենք սովորել կլասիկ-
ներից: Սովորել կլասիկներից՝ նշանա-
կում է մօտ լինել ժողովրդական մաս-
նաներին: Սովետական դրամատուրգի
պարտքն է՝ լինել պրոլետարական մաս-
նաներին այնպէս մօտ, ինչպէս մի ժա-
մանակ մօտ էին իրենց ժողովրդին կլա-
սիկները: (...)» (8)

Համաձայնելով տասնըվեցերորդ նիս-
տին մէջ յուսած «Պոէզիայի, պէյտիկա-
յի եւ պոէտական ստեղծագործութեան
խնդիրների մասին ՍՍԻՄ-ում» զեկուց-
ման տեսքիւ, ուրիշներու չափքին խօսք
կ'առնէր նաեւ Ե· Զարենց: Մատնանշե-
լէ ետք, թէ «նիկոյ համաձայնութիւն
դրսեւորուող ամենանշանակալից երեւոյ-
թը, իմ կարծիքով, ազգային դրականու-
թիւնների վերաբերող զեկուցումներն
են, որոնք յայտնագործեցին բազմազան,
մինչեւ օրս մեզ համար անյայտ մի աշ-
խարհ»· բանաստեղծի անկեղծութեամբ
դիտել տալէ ետք այն «անհանգիստ յու-
զումը», որով «համակուած էին ազգա-
յին գրականութիւնների մասին հանդէս
եկող համարեա՛ բոլոր զեկուցումները»·
բացատրելէ ետք թէ «այդ յուզումի մէջ
զգացուում էին ինչպէս ազգային հպար-
տութիւն, նոյնպէս եւ ինչ որ թաքուն
տագնապի նոտաներ», թաքուն տագնապ
այն առումով, որ «յանկարծ այսօր էլ,
ոլորհետաբիատի յաղթանակի զարաչըր-
ջանում (...) հաւագները չեն նայելու
կրատերներին, «յայտնիները»՝ «անյայտ-
ներին» (...), ե· Զարենց ապա չեչտը
կը դնէր այն իրողութեան վրայ, որ այ-
ժըմ, փոքր ժողովուրդի քանատեղծը
հնարաւորութիւն ունի հաղթանօրէն

(8) Նայն տեղը· էջ 252–253:

digitised by A.R.A.R.@

չսահմանափակուելու ազգային ներփակուած չրջանակներով, բայց իր խօսքի ամէնէն հետաքրքրական մասը, ըստ մեզի, այն պարբերութիւնն է ուր, անդրադառնալով անցեալի ժառանգութեան օգտագործման հարցին, կը յայտարարէր.

...«Որպէս օրինակ եա վերցնում եմ հայկական պոէզիան՝ նրա անցեալով եւ ներկայով, որովհետեւ վերջինս ինձ աւելի է ծանօթ, քան արեւէ այլ ազգային գրականութիւն: Ես տեսնում եմ, որ այնպիսի վարպետներ, ինչպիսիք են մեր միջնադարեան աշխարհիկ քանաստեղծները, այդ «հանճարեղ ճորտերը», չի կարելի գտնել ուրիշ ոչ մի գրականութեան մէջ, հարիւր ոչ նրանց հանճարեղութեան իմաստով, այն գոյների ու ելանգների ճիւղ եւ նիւթի մշակման ինքնատպութեան իմաստով: Այսօր նրանք մեծ օգնութիւն են ցոյց տալիս ինձ կերտելու այնպիսի ձեւեր, որոնք արմատապէս տարբեր են սովետական մուս բոլոր պոէտների գործադրած ձեւերից»: (... (9) Եւ, որպէս եզրակացութիւն իր խօսքի այս մասին, ե. Ջարենց կ'առաջարկէր պարկ տալ իւրայատուկ գրոշմ ունեցող գլուխներու գործերու քաղաքանութեան՝ համամիութենական բոլոր լեզուներով:

Իսկ, ընդհանրական գրական որոնումներու հարցին չուրջ, Ջարենց կը հաստատէր՝

...«Հրաժարուենք ջայլամի սովորութիւնից եւ ասենք. այո՛ մենք դժգոհ ենք «ձախ» դեհկարարներից ու նրանց հովանաւորած առեղծագործական պրակտիկայից: Սակայն մենք չետ ենք մոռամ գարաշրջանի իսկական բարդութիւնը արտացոլող արուեստի մեթոդներ որոնելու դործում;

«Վերջ ի վերջոյ չնչին արժէք ունի այն բարդ արուեստը, որը նոյնիսկ իրեն ստեղծող հեղինակի մէջ տարակուսանք է ծնում նրա նպատակայարմարութեան եւ այժմէականութեան նկատմամբ...

«Սովետական արուեստը պէտք է ստեղծի իր բարդ, բայց ամենալայն մասսաներէն (մասսաներ, որոնք այլեւս նախկին անկուլտուրական մասսաները չեն) հասկնալի պինթետիկ արուեստը (... (10)

Ինչպէս կը տեսնուի այս մէջբերումներէն, հայ պատգամաւորները, առանց ակնարկ չեղում կատարելու մարքս-Լենինեան ընդհանուր ուղեգծէն, կը ջանայ համակերպել հոցեխլիստական ռէալիզմի սոսկինեան-ժդանովեան սահմանումին. իրենց մասը կը դնէին խորհրդային գրականութեան գանագան վէրքերուն վրայ եւ կը բերէին գրական առաջարկներ: Իրենց ելոյթները կարելի է նկատել համագումարին մէջ յայտնուած կարծիքներուն ամէնէն յախուռներըը: Անշուշտ այն պատճառով, որ ընդհանրականին հետ՝ ժամհոգուած էին մասնաւորաբար հայ գրականութեան ծաղկումով. թերեւս նաեւ որպէս հետեւանք այն իրողութեան, որ ինչքան ալ տեղեակ ըլլային Մոսկուայի մէջ անցած -դարձածներէն, բայց եւ այնպէս՝ ապրելով Մոսկուայի մթնոլորտէն հեռու, անմիջականօրէն չէին կրնար զգալ այդ մթնոլորտին վերեւ կուտակուած մուխ ամպերուն վտանգը: Այս ենթադրութիւնը մըն է, անշուշտ: Անձնապէս, աւելի հակամէտ եմ մտածելու, որ ծայրը տուած փոփոխութեան ծանրակչիռ հանգամանքին կը դիտակցէին, թերեւս ոչ-առաւելապոյն չափով, սակայն, յամենայն դէպս, գրողի առաքելութեան մասին իրենց ունեցած բարձր գիտակցութիւնը աւելի ծանր կը կշռէր նժարին մէջ, քան՝ իրենց անձնական ապահովութեան հարցը:

Միեւնոյնն, Համագումարին մանակցող մուս պատուիրատուներուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը, անշուշտ ի բաց առեալ նուրի Օլիչայի նման մի քանիներէ, համաձայնութիւն յայտնեցին Ա. Ժդանովի գծած սահմաններուն մէջ պարփակուելու եւ խոստացան «երկիրն ու

(9) Նոյն տեղը· էջ 265:

(10) Նոյն տեղը· էջ 265:

digitised by A.R.A.R.@

կայմիր բանակը վինել իրենց գրական օրինակով»։

Անտէ Մալրօ գդուշացուցած էր Համապատրը՝

«Ա. Մուրքիւնը պէտք է նկարագրուի եւ արտայայտուի. այո՛, գրկանքներու, հերոսութեան եւ յարատեւութեան այս մեծդի վէրագաղը պէտք է կատարուի։ Սակայն, ընկերնե՛ր, զգուշացէ՛ք։ Ամերիկայի օրինակը ցոյց տուաւ մեզի, որ զօրաւոր քաղաքակրթութիւն մը արտայայտելը անպայման կերպով հոմանիշ չէ զօրաւոր գրականութիւն առեղծելու։ Մեծ դարաշրջան մը լուսանկարելը քաւարար չէ, եթէ մեր նպատակը մեծ գրականութիւն ստեղծել է... եթէ գրողները հոգիներու ճարտարապետներն են, ապա ուրեմն պէտք չէ մոռնալ, որ ճարտարապետին մեծագոյն գերը յղացման մէջ է։ Աբուհսաը ներկայութիւն չէ. արուեստը նուաճում է»...

Բայց եւ այնպէս, վերջին հաշուով, պարզ է թէ հեգը. կոմիտէի ներկայացուցիչ Փդանովի լսածն էր որ արժէք կը ներկայացնէր. նամանաւանդ երբ նկատառ առնուի, որ կուսակցութիւնը այլ եւս չէր բաւականանար գրական հարցերու եւ վէճերու մէջ իրաւարարի դեր խաղալով, ինչպէս կ'ընէր Լենինի օրով, այլ՝ առանձնած էր գրական օրէնքները սահմանոդի եւ առաջադրոդի դեր, յաւելիանալով որ Տրոցքիի ու իր ընկերներու նոր աւարտած հաշուեյարդարէն ետք, համակարծիք չեղողներ չեն ըլլար. կամ առնուազն՝ ոչ ոք կը համարձակի յայտնել, թէ համակարծիք չէ։

Այս տեսակէտէն, եւ որպէս եզրափակում խորհրդ. գրողներու Ա. համագումարին, յատկանշական պիտի ըլլայ մէջերում մը կատարել Շոլոխովի յայտարարութենէն։

(...) «կասկածէ վեր է, որ ձեռք առնուած այս միջոցներէն (տրոցքիականներու դատավարութիւնը) յետոյ, մեր գրականութիւնը զարճած է չատ աւելի առողջ ու զօրաւոր։ Այժմ ձերբազատուած ենք լրտեսներէն, ֆաշէստ դարձակներէն եւ ամէն կարգի քշնամիներէն։ Բայց այս մրուրը կազմուած չէ՛ր քառին խակաւոն առումով մարգոցմէ եւ գրողներէ։ Տգրուվնով էին անոնք պարզապէս, որ կ'ապրէին խորհրդային առողջ ու կորովի գրականութեան հաշուին։ Որոշ է, որ մեր գրականութիւնը չափազանց երջանիկ է անոնցմէ ազատած ըլլալուն համար»։

Այս ոգիով եւ ընդհանուր այս մթնոլորտին մէջ ալ պիտի չարունակէր աճել խորհրդ. գրականութիւնը՝ մինչեւ Բ. աշխարհամարտի սկսիլը եւ մինչեւ Ա. Մեծութեան մանակցութիւնը՝ պատերազմին։

ՇԱՒՔ ՏԷՐ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

(Շար.)

digitised by A.R.A.R.@

ԹՈՒՐԱՆՑԻՆ ԵՒ ԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ԱՐՁԱԻԱՆՔՆԵՐԸ

Ահաւասիկ պատմական նկարագիրը թուրանցի բարբարոսներու աչխարհակալական արշաւանքներուն եւ տիրապետութիւններուն, որոնք ժԱ–ժԲ դարերուն տարածուեցան մասնաւորաբար Մերձ. Արեւելքի վրայ։

Այժմ պահ մը կանգ առէք այդ հեռաւոր անցեալին վրայ բացուած ինքնատիպ եղեռնապատմութիւններու համապատկերին դիմաց։ Բայց որպէսզի արդար ըլլայ ձեր դատաստանը, պատկերին վերջնական ինչ որ չափազանցութիւնները ըլլալ կը թելադրէն ոչ պզքերուն անօրինակ վայրագութիւններն չէմած պատմիչներու։ Ուժանագրերուած եզերութիւնները չէք կրնար ջնջել անշուշտ։ Շատ–շատ՝ թիւերը պիտի կըրճատէք եւ նկարագրական ցցուածքներ մեզմէք տեղ–տեղ։ Իսկ ատով պատկերը չի փոխուիր ըստ էութեան։ Այն աստեղ հարց տուէք զուք ձեզի– ինչո՞ւ այս գիշատիչ յարձակումները մարդկային բազմութիւններուն եւ քաղաքակրթական բանեղծագործութիւններուն վրայ։ Ի՞նչ անհրաժեշտութեան կը համապատասխանէին գրաւուած քաղաքներու կործանումը, իւրացուած քաղաքակրթական բարիքներու փճացումը, տիրապետուած ժողովուրդներու գանգուածային խողխողումը։ Հարց տուէք, մանաւանդ, թէ ի՛նչ առաջադրութիւն կը հետապնդէին մարդիկային էակներու վրայ ոճիրին գործադրութեան սահմռկեցնող եղանակները, չարչարագին մահացումի թատերական ցուցադրութիւնները։ Պատասխանը ունենալու համար հարկ չկայ ոչ ու ձախ դանդաչելու։ Կատարուած եղեռնագործութիւնները իրենց առանձնայատուկ ոճով թուրանական արիւնին բնախօսական դրդումին կը հպատակէին։ Սաթքուած ոճրային տեսարանները իրենց ղարհուրելի երեսներով հանդիսական վայելք մը կը հայթայթէին թուրանական զգայարանքին։ Եւ ասով է որ թուրանցի բարբարոսներու աչխարհակալական արշաւանքներու պատմութիւնը կը տարբերի այլ ժողովուրդներու համապատասխան չրջանի պատմութիւններէն։

Թուրանական արշաւանքներու եւ տիրապետութեան այդ չրջանին եղերական պատկերը մը կը ներկայացնէ մեր երկիրը։ Մեր արդիւնաբերող փարթամ քաղաքները, որոնք մխանգամային միլիզգային տարանցիկ առեւտուրի հանգոյցներ էին, կործանեցան, մեր զարգացած քաղաքային անտեսութիւնը եւս հրուեցաւ դէպի գիւղականը՝ տնայինը։ Կարենալ գնահատելու համար նիւթական այն կորուստը, որուն ենթարկուեցաւ մեր հայրենիքը իր քաղաքներուն աւերումովը, հարկ է գիմել պատմիչներու նկարագրութիւններուն եւ տարուած աւարի մասին տրուած տեղեկութիւններուն։ Այս թուրքիկ ակնարկին մէջ մեր նիւթական կորուստներուն պատմական հաչուեկչռովը պիտի չզբաղինք անշուշտ։ Աւելցնենք, սակայն, որ կորուստը չսահմանափակուեցաւ միայն քաղաքներուն աւերումովն ու կողոպտուովը. գիւղական բազմաթիւ չրջաններ իրենց անդաստաններովն ու այգեստաններովը անպատուի վերածուեցան կամ արօտավայր դարձան նորիկ խաչնարածներու հօտերուն։ Ամէն զատ՝ ազէտի մասնաւեցաւ նաեւ մեր մչակութային կեանքը։ Մեր վանքերը փլատակուեցան եւ հոն կատարուող ոգեկան աչխատանքը ամլութենան դատապարտուեցաւ։ Թուրանական ասպատակութիւններու թոհուբոհին մէջ իսկ ծիլ բացող մեր աչխարհիկ քննարերութիւնը, որ եւրոպական վերածնունդը կը կանխէր քանի մը դարով, ինքնապահպանումի ընդհատ ճիգերէ

digitised by A.R.A.R.@

վերջ կը խնդրուէր նոյն այդ թուհուրհին ծուխին ու փոչիին մէջ: Աւերուժով, կոտորածով, դիրեվարութեամբ եւ, իբրեւ հետեւանք այս բոլորին, արտադրութիւն չէն չրջաններ ամայացան կամ նուազեցան քիչ հայութիւնէն եւ, ինչ որ ամէնէն աղետալին պիտի ըլլար մեր հայրենիքին համար, պարպուած չրջանները լեցուեցան եկուոր թուրանցիներով, ոնց որ մեր հայրենիքին մխիթարը դիմագիծը պիտի խաթարէին եւ իրենց տեւական չտհատակութիւններով մեր ապրելի կեանքը պիտի թունաւորէին:

***

Բայց թուրանական նկարագրի մասին մեր տեսութիւնը իրաւամբ առարկելի պիտի ըլլար, եթէ հիմնուած մնար միայն անցեալ չրջանի մը եզերութիւններուն վրայ: Որովհետեւ այս պարագային կարելի էր դիտել տալ թէ՝ ինչ որ ալ եղած րլլան արչաւանքի եւ տիրապետութեան սկզբնական չրջանին եկուորներուն կողմէ երեւան բերուած բարբարոսական բարքերը, անոնք տեմնանուած չէն նոյնը մնալու նաեւ յետագայ դարերուն: Նոր չրջապատին մէջ կեանքի նոր եղանակներու ընթերցումով տեղական ունակութիւնները աստիճանաբար կը նահանջեն, տեղի տալով քաղաքակրթական հակումներու: Այսպէսով երբեմնի բարբարոսները ժամանակի ընթացքին տեղ մը կը բռնեն քաղաքակիրթ ազգերու դասին մէջ՝ համաձայն չրջապատին ու ժամանակին պայմաններուն եւ իրենց ցոյց տուած ընդունակութեան աստիճանին: Ա՛յս է ժողովուրդներու ընկերային կեանքի պատմութեան ընթացքը ընդհանրապէս: Ե՞ւ դարձեալ սկսեալ Եւրոպայի վրայ արշաւող ու նստող հնդեւրոպական ցեղերը այսօր համամարդկային քաղաքակրթութեան բարձրագոյն աստիճանը ներկայացնող ազգերն են: Ուրիշ պիտի հետեւէր թէ իրենց ալխարհակալութեան սկզբնական դարերուն թուրանական ժողովուրդներուն ցուցաբերած բարքերը եւս անփոփոխ մընային. դատապարտուած չէին անպայման:

Տեսականօրէն բանաւոր թուող այս մոտեցումը, սակայն, իր վարկը չի կրնար պահել պատմութեան փաստերուն առջեւ: Արեւելքի թուրանական ցեղերուն պատմութիւնը դուրսհեռ չէ եւրոպական ժողովուրդներու ընկերային կեանքի հոլովոյթին: Այդ ցեղերը անընդունակ եղած են պատշաճելու քաղաքակրթական կեանքի եղանակներուն, մանաւանդ անընտել՝ ոչեկան մշակոյթի: Ճիշդ է որ մահաւորապաը անոնց քաղաքարնակ հատուածները բանէր մը օրինական են ղերենք չրջապատող տարրերուն ընկերային կեանքի պայմաններուն, անոնց քաղաքակրթական սեփականութիւններէն, բայց ատոնք իրենց կեանքի արտաքին երեսը միայն բռնած են. ոչեկան խորքը նոյնը մնացած է միշտ, կապուած մակերեսին տակ թուրանցի նոյն կէօչէպէն է, որ ամէն պատեհութեամբ պատրաստ է յուցադրելու իր պաժոն ինքնութիւնը:

Մեր հատատումը կը հիմնաւորուի թուրանական ժողովուրդներու ամէնէն յառաջադէմը նկատուող օսմ. թուրքին ընկերա-քաղաքական կեանքին պատմութեամբը: Արեւելքի իր ցեղակիցներուն քաղաքական տիրապետութեան տեղատուութեանը ընթացքին օսմ. թուրքը տէր կը դառնար արդէն ծաւալուն կայսրութեան մը, որ վիթխարի բաժիններ ունէր իր մէջ թէ՛ Ասիա մինորին, թէ՛ Արեւելքէն, թէ՛ Հարաւէն: Այսպէսով անոնք իր ազնուտոր տիրապետութեան տակ կ'առնէր այլազեղ եւ այլազան ժողովուրդներ: Այսօր ալ, իր ընդարձակ աչխարհակալութեան նահանջէն վերջ, անհիմ անկախ տէրն է դարձեալ բաւական ընդարձակ պետութեան մը, որ հասուն առնուելիք վարկ մը ունի քաղաքական հրապարակին վրայ: Իրր այսպիսին անհիմ հելինասէր դիրք մը ունի ոտար տիրապետութեան տակ ինկած իր ցեղակից ժողովուրդներու աչքին, որոնք յաճախ կամ գաղտնապէս ենթակայ կը մնան անոր քաղաքական ներչնչումներուն:

Ահա այս ժողովուրդին տիրապետու-

digitised by A.R.A.R.@

քեան տակ անցաւ. Հայոց պատմութեան ամէնէն եղերական չրջանը եւ այսօր տասկուսին անոր պետական կազմածքին մաս կր կազմէ իր բնիկ տարրէն ամայացած մնծագոյն մասը մեր հայրենի աչխարհին։

Տեսնենք այս ժողովուրդին պատմական կեանքի նկարագիրը մեզ չահագրգռող դիծերով։

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԹՈՒՐՔԸ

Թրքական ցեղերու օղուզ ընտանիքէն մօտ 50 հազարնոց հաւաքած մը, ԺԳ. դարու առաջին քառորդին, մոնկոլներու ուսերիչ արչաւանքին առջեւէն փախչելով, իր պետին՝ Սիւլէյման–չահի առաջնորդութեամբ կ'անցնէր Հիւս. Պարսկաստան, ուրկէ Հիւս. Միջագետքի ճամբով կը մտնէր Հայկական քարձրաւանդակ։ Սիւլէյման–չահ առեն մը Մուշի եւ Ախլաթի կողմերը թափառելէ ետք, երբ Զինկիզ–խանի մահով արչաւանքի սկզբնական չրջանի թոհուբոհը կը մեղմանայ, ճամբայ կ'ելլէ՝ նոյն գիծով վերադառնալու համար իր նախկին բնակավայրը։ Սակայն մեր չար բախտէն, հազար անդամ չար բախտէն, Ճկղիրլէք եզերքէն ձիով Եփրատը անցնելու առեն ջուրը կ'իյնայ եւ կը խեղդուի։ Այս դէպքէն վերայ իր չորս զաւակները, որոնք առհասարակ տէրն էին այլեւս, կր հրաժարին դարձի ճամբան չարունակելէ։(*) Տոհմը կր բաժնուի երկու մասի, որոնցմէ մէկը կ'անցնի Կիլիկիոյ չրջանը, ուր ի վերջոյ կր խառնուի անչուչտ Թրքական մխուրճեան հետ՝ առանց յիչատակելի հետք մր ձգելու պատմութեան մէջ։ Միւս մասը կր մտնէ Գանիայի սելճուքեան պետութեան առհասարակ նեղս Սիւլէյման–չահի մեծ որդիին՝ Էրթողրուլի առաջնորդութեամբ, որ իր հպատակութիւնն ու ծառայութիւնը կ'առաջարկէ վերջին սելճուք սուլթան Ալաէտտին Գ.–ի։ Այս վերջինը, որուն պետութիւնը քայքայման վրայ էր արդէն, նեղսէն՝ կեդրոնախոյս բկկերու կոխնեքով, դուրսէն՝ մոնկոլական յարձակումներով, խոհեմութիւն կը համարէ Էրթողրուլի առաջարկած ծառայութիւնը օգտագործել։ Եւ իրաւ ալ Էրթողրուլ յաջողակ կը կռուի մոնկոլներուն դէմ՝ գէթ առժամապէս փրկելով Ալաէտտինի իչխանութիւնը, որ անոր այս ծառայութիւնը կը վարձատրէ աւատական իշխանութիւն տալով Քիւթահիոյ չրջանին մէջ։ Ասով՝ Էրթողրուլ պաչտօնապէս կը դառնայ Էրթողրուլ բէկ։

Էրթողրուլ կը յաջողի որդին իրեւ Օսման բէկ։ Ասոր օրով Ալաէտտինի մահուամբ Գոնիայի սելճուքեան սուլթանութիւնը կը քայքայուի բաժնուելով բազմաթիւ ինքնագլուխ իչխանութիւններու։ Բիւզանդիոնը ի վիճակի չէր այս առիթէն օգտուելով իր տիրապետութիւնը վերահաստատելու Փոքր–Ասիոյ վրայ։ Սելճուքեան պետերէն ոեւէ մէկը եւս չէրցաւ նախաձեռնութիւնը ունենալ բաժնուած իչխանութիւնները իր մակարդակին տակ համախմբելու։ Օսմանն էր որ պիտի դիտնար օգտուիլ նպաստաւոր կացութենէն՝ իր խիտխտութեամբ, ճկունութեամբ եւ կազմակերպական ընդունակութեամբ։ Նուաճելով դրացի քանի մը փոքր իչխանութիւններ եւ Փոքր–Ասիոյ հիւսիս–արեւմուտքը տակաւին Բիւզանդիոնի ձեռքը մնացած կալուածներուն մէկ մասը՝ 1300–ին անիկա հիմը

(*) Հեռուստիւնը որոշ է անշուշտ։ Առանց յիչեալ արկածին՝ թուրացի այս տարրը մեկնած պիտի ըլլար իր նոր միջավայրէն՝ վերբռտիմ երթալ թափառելու համար Թիւրքիստանի տափաստաններուն վրայ։ Սակայն՝ անիկա պատմութեան մէջ պիտի չկրնար կատարել այն ծրջտական դերը, որ իրը եղաւ յետագային նստատած իր աչխարհակալ տիրապետութեամբ։ Կրնայ նաեւ պատմութիւնն ալ առած պիտի ըլլար տարբեր ընթացք մը, որ ամէն պարագայի տակ այսման եղերական վախճանի մը պիտի չյանգեր։ Սիւլէյման չահի պատահական մահուան այս պարագան, իր հետեւանքներովը, կը յանձնեմ՝ պատմաբանի մէջ անհատին դերը ուրացող մարքսիստներու ուչադրութեան։

digitised by A.R.A.R.@

դրաւ Թուրանական նոր անկախ պետութեան մը։ Բիւզանդիոնը ոչ միայն համակրելցաւ կատարուած իրողութեան, այլեւ ճանչցաւ Օսմանի պետութեան անկախութիւնը։ Ասով Օսման բէկ դարձաւ սուլթան Օսման, որուն անունով պիտի ճանչցուէր պատմութեան մէջ, զէթ մինչեւ սուլթանութեան ընկուիլը, թէ՛ իր հիմնադրած պետութիւնը, թէ իր ժողովուրդը։

Թուրանական տափաստաններու այս անհանգարտ եւ յանդուգն ասպատակներուն հիմնադրած պետական կորիզը չուռուսի ածելու եւ վիթխարի կայսրութեան մը վերածուելու ահմանուած էր՝ տասնամեակներով, նախ, զէպի արեւմուտք, աւելի ուշ՝ զէպի արեւելք։ Ընդհանուր ահմանագծումով մը՝ եւրոպական ցամաքին վրայ անոնք տէր զարձան ամբողջ Պալքանեան Թերակղզիին՝ հասնելով մինչեւ Տոնաւուրները եւ մինչեւ Վիեննա, իսկ Թերակղզիին զէպի արեւելք՝ Սեւ ծովու հիւսիսային եզերքներուն, մինչեւ Աղով։ Այս երկրամասին վրայ կ՚ապրէին հնդեւրոպական յիներ, սերպերը, րուսմէնները, ալպանացիները եւն., ինչպէս նաեւ Թուրանական ծագումով պուլկարնէրն ու հունպարները։ Առնք բոլորը քրիստոնեայ էին բացի վոքրաթիւ ալպանացիներէն։

Արեւելքի մէջ անոնց աշխարհակալական նուաճումները սկսան Գոլսոյ գըրաւումէն ետք։ Մինչ այդ ասկանի հողին վրայ անոնց պետական կազմածը տակաւին ահմանափակուած կը մնար Փոքր-Ասիոյ հիւսիս-արեւմտեան չրջանին մէջ։ Կարճ ժամանակաշրջանի մը մէջ անոնք տէր զարձան ամբողջ Մերձ. Արեւելքին՝ բացի բուն Պարսկաստանէն։ Տէր զարձան խալիֆայութեան կեդրոն Եգիպտոսին եւ իրենց վեհապետական իշխանութիւնը տարածեցին նաեւ հիւսիսային Ափրիկէի վրայ մինչեւ Մարոք։ Այս ընդարձակ տարածութեան վրայ կ՚ապրէին տարբեր ծագումով եւ զաւանանքով ժողովուրդներ, որոնց գլխաւորներն են, հնդեւրոպականներէն՝ քրիստոնեայ յոյներն ու հայերը եւ միւսլիմ քիւրտերը, սեմականներէն՝ միւսլիմ արաբները. հիւսիս Թուրանցիներէն՝ նախորդ աշխարհակալութիւններէն մնացած միւսլիմ տաթրերը՝ սելճուքներ, մոնկոլներ եւ Քիւրքմէններ, որոնք տակաւին չուռուլ պիտի ձուլուէին օսմանեան Քրքութեան հետ՝ այսպէսով կազմելով Անատոլուի Թուրք ժողովուրդին միութիւնը։

Ինչպէս կը տեսնուի, օսմ. Թուրքերը յաջողակ գլուխ հանեցին իրենց ծաւալուն աշխարհակալութիւնը՝ տէր գառնալով ալլազան նկարագրով երկիրներու եւ ժողովուրդներու։ Ասոր՝ քաղաքականութեան կարօտ հարց մը կը ծագի հոս.— Ի՞նչպէս կ՚ըլլայ որ քանի մը տասնեակ հազարնոց տոհմի մը նախաձեռնութեամբ կազմուած անոյշան պետութիւն մը իր հիմնադրութեան առաջին օրերէն իսկ նոր չրջաններ եւ ժողովուրդներ նուաճելու ձեռնարկէ՝ ի վերջոյ կազմելու համար պատմութեան մեծագոյն կայսրութիւններէն մէկը։ Նախաձեռնող տարրին վերագրելի խիստ ռազմական ձեռնհասութեամբ չի կրնար բացատրուիլ այս պարագան, որ սակայն հոլիակ ունի իր պատմական լուսաբանութիւնը։

Օսմ. Թուրքը իր այս ընդարձակ տիրապետութիւնը կրցաւ գլուխ հանել սադայնական հարքով մը, զոր Թուրքանական եզեռնածին հանճարը միայն կրնար յղանալ. տոհմիկ տէվշիրմէն էր։

Օսմանի յաջորդ Օրխանի օրէն իսկ Թուրք նորակազմ պետութիւնը սկսաւ իր հպատակ քրիստոնեայ ընտանիքներէն իբրեւ տուրք գանձել (այլ տուրքերու եւ աւարի կարգին անշուշտ) անչափահաս տղաներ, որոնք յանձնուելով Թուրք պետութեան խնամքին՝ կը կրթուէին խալամական ոգիով եւ դինուորական չարքաշ կենցաղավարութեամբ։ Զափահաս դառնալով՝ այս տղաքը արդէն հոգեպէս խորացած կ՚ըլլային իրենց ցեղային ծագումէն եւ դարձած՝ թուրք օղլու թուրքեր, որոնք կը կազմէին զինուորական մասնաւոր կազմակերպութեան մը (ենիչէրիներ) հիմնական տարրը։ Ենիչէրիներու

digitised by A.R.A.R.@

այս նոր ուժով է որ օսմ. թուրքերը ըս-
կըսան ձեռնարկել նոր երկիրներու եւ ժո-
ղովուրդներու տիրապետութեան: Եւ
անշուշտ քրիստոնեայ ժողովուրդներու
նուաճումին դուգահեռաբար ենիչէրնե-
րու զինուորական դասն ալ հետզհետէ
աճեցաւ դառնալու համար ահարկու կազ-
մակերպութիւն մը, որուն շնորհիւ, գըլ-
խաւորաբար, պիտի իրագործուէր հա-
տասնդուած աշխարհակալութիւնը: (*)

Այդ աշխարհակալութեան ընթացքին
յոլոր ճակատներուն վրայ պատերազ-
մական գործողութիւններուն յարակից
էին աւերումները, գանգուածային կոր-
ծերը, բռնաբարութիւնները՝ թալանն ու
դերվարութիւնը: Այս բաներու տարո-
ղութիւնը կրնան չափել անոնք, որոնք
պատմութենէն ծանօթ են թուրք զօրքին
կողմէ կատարուած գարշելի եղեռնա-
գործութիւններուն՝ ըլլա՛յ Գալլիանեան
արշաւանքներու ժամանակ, ըլլա՛յ Գոլ-
ոյ գրաւման օրերուն, ըլլա՛յ մասնաւո-
րաբար մեր երկրին մէջ թուրք-պարսիկ
պատերազմներու չրջանին: Բայց հարկ
է մասնաւորապէս ընդգծել որ բռնու-
թիւններր տեղի կ'ունենային նաեւ պա-
տերազմական երթի ճամբուն վրայ բո-
կած հպատակ ժողովուրդներու վերա-
բերմամբ: Թուրք զօրքի անցքին վրայ
պետութեան մաս կազմող չրջաններ ա-
ւերի ու աւարի կը մատնուէին եւ երկ-
րին աչխատասէր տարրերը ժողովրի վրայ
կր նետէին: Հոս կարելի չէ անդամ մը
եւս չհիշել բանաստեղծին խօսքը, որ այս

(*) Քրիստոնեայ տանուկներու հարկահատ-
ումը առաւելաբար կը ծանրանար Գալճաճներու
վրայ, ուր Թուրքերը ամէնէն առաջ սկսան տա-
լանձուիլ եւ ուր իրենց զօրավիգ կանգնելու կոչ-
ուած ցեղակից գաղութներ չկային: Հետեւաբար
տէվչիրմէհով ոչ միայն իրենց գինուորական ուժը
կ'ամրացնէին, այլեւ պաւկար եւ սերպ մարտու-
նակ բնակչութիւնը կը տկարացնէին:

Տէվչիրմէհ վերջ կը գտնէ 17-րդ դարու վեր-
ջերը: Անկէ ետք ենիչէրիական կազմակերպու-
թեան մէջ կը մտնէին Թուրքերը, առաւելաբար
ենիչէրիներու զաւակները, երբ առաջին դարերու
ամուրիութեան պայմանը չեզուած էր այլեւս:

պարադային դիւցարուեստական եբեւա-
կայութեան քմայքներէն չէ, այլ պատ-
մական քաջարձակ ճշմարտութեան մը
պարզ ու ճշոտական հաստատումը. թուր-
քը անցած է հոսկէ:

Ի՞նչ էր սակայն երկրի քաղաքական
կացութիւնը ընդհանրապէս, այ-
սինքն պատերազմական դրութենէն դուս
ընթացող անոր ամէնօրեայ կեանքը:

Օսմ. թուրքերը, որոնք իրենց աչ-
խարհակալութեան սկան եւ գայն գլե-
լուխ հանելին ճարտարօրէն կազմակերպ-
ուած իրենց արչաւախումբերով, անըն-
դունակ եղան իրենց հաստատած վիճ-
խարի կայսրութիւնը կառավարելու: Ի-
րենց աչխարհակալութեան սկզբնական
դարերուն ճարտար ու խիզախ պատե-
բազմիկներ եբեւան քերող այս թուրան-
ցիները չկրցան ըլլալ նաեւ ընդունակ
պետական դիկավարներ: Ջեղան հետա-
ժուտ կամ ձեռնհաս՝ իրենց նուաճած եր-
կիրներուն եւ ժողովուրդներուն պետա-
կան-քաղաքացիական կեանքը կազմա-
կերպելու եւ պահելու կարգին ու օրէն-
քին հզինակութեանը տակ: Երկիրը մը-
նաց պաշըպազուկ բէկերու եւ տէրէպէյ-
ներու կամ իրենց պաշտօնը դրամով ծա-
խու առնող դաժան վալիներու եւ մէւ-
թէսարրըֆներու չահատակութիւններուն
եւ քմահաճ կարզադրութիւններուն են-
թակայ: Ասկէ դատ՝ ենիչէրիները, ո-
րոնք առաջին մէկ-երկու դարերուն, դէթ
պետութեան ներքին կեանքին մէջ, են-
թակայ էին կարգապահական որոշ դը-
րութեան մը, հետզհետէ զարձան լիրբ ու
անոպայ՝ ոչ միայն իրենց առնձգութիւն-
ներով քաղաքացիներու կեանքէն ներս,
այլ նաեւ առնակոխ ընելով սուլթանական
հեղինակութիւնը:

Թուրոնի ամայի հարթավայրերէն
բերած իր առհասութեամբ՝ թուրքը ա-
նընդունակ եղաւ իր երկրին մէջ քար մը
քարի մը վրայ դնելու: Ապրուանքներու
ընթացքին իր իսկ ձեռքով աւերուած եր-
կիրները մնացին իրենց աւեր վիճակին
մէջ: Կամ, արդար ըլլալու համար դանց
չընենք ըսել, փարթամ կառուցուածքնե-
րու փլատակներէն խլուած սրբատաչ քա-

digitised by A.R.A.R.@

բերն ու հոյակապ վանքերու խաչքարերը ծառայեցին վերապրիներու ախտանիշերուն անշարժութիւն պատերուն կամ անոնց հոգի տուներուն առջեւ օճախներու չէնութեան:

Նուաճուած ժողովուրդներու պարտպուցած անհատականութիւնը քայքայելէ վերջ՝ անոնք երկիրը մեծապոյն մասամբ թողուցին անոյշին արդիւնաբերութեան նախնական ատաղձանիւերուն վերայ: Այս պայմաններուն տակ պետութիւնը մատակարարելու չարմար եղանակը նկատեցին ստորի ստացմանին հասնող բռնմպան տուրքերու անունով «օբլիուտարպէս» կոչուած Հպատակ ժողովուրդները, զանոնք ոչխարանպրկելու չափ, քաղցով որ պակաս մնացածը լրջցնեն չրջաններու պաշրլոգուլս ակրերը:

Ծամ. թուրքը անհաղորդ մնաց պինդը չրջապատող ժողովուրդներու քաղաքակրթական յառաջդիմութիւններուն: Իր պետական ղեկավարութիւնը եւ մտաւորական տուրքերը, ընդհանրապէս, խուլ մնացին ժամանակի գաղափարական հոսանքներուն, չզգացին խանգը մչակութային ապրումներուն եւ իրենց ժողովուրդը զրկուած պահեցին նախնական կրթութեան մը բարիքներէն իսկ: Թուրք ժողովուրդին տուտարագոյն մեծամասնութիւնը մնաց անդրադէտ. իսկ մինչեւ համիտեան բժժիմի վերջը քիչ չէին հասնալոյները պաշտօնատարները, որոնք կը դժուարանային իրենց տարբերութիւնը գնել:(*) Ամեն-հանեմ քանի մը երկրորդական վարժարաններ եւ գործնական բնոյթ կրող մասնաւորական հաստատութիւններ կային միայն մայրաքաղաքին եւ մի-երկու կեդրոնական քաղաքներու մէջ: Գաւառական քաղաքներու մէջ կրթօճախ կրթութեան յատուկ մէտրէսէներ միայն կային, եթէ կային: Այնպէս որ ոչխան մչակոյթի միակ ճիւղը, աժան ուսուցչի պրակտիկութիւն մը, տահմանափակ տարածում մը միայն կրնար ունենալ՝ անթափանց մնալով երկրի թուրք ժողովուրդին տուտար մեծամասնութեան: Իսկ այս պայմաններուն մէջ, եթէ քաղաքականապէս տիրող օսմանեան թուրքը կ'ապրէր տակաւին նախնական կեանքով մը՝ անծանօթ մնալով ժամանակի քաղաքակրթութեան բարիքներուն, տիրապետուած միւս ժողովուրդներն ալ հարկաւ երկար ատեն խոչուած պիտի մնային անցեալի երեսց անվախան քաղաքակրթութենէն:

Փանի մը արտ դժբախտ տրուած ատ պատկերէն կը պարզուի ուրեմն որ, հակառակ քաղաքակրթ ազգերու կեանքէն տեղ-տեղ իր ցուցադրած խարխափ ընդօրինակութիւններուն, թուրքը այսօր տակաւին կը չամառի ապրիլ իր թուրանական առհասարակութիւններով, այնինչ՝ ոգեպէս կը մնայ այլ կէօչէպէն, որը էր թուրանի տափաստաններուն մէջ իր քափառումներուն ժամանակ: Զարհատանցութի՞ն... Բայց մենք ուելին չըսինք, քան ինչ որ պիտի ըսէր մեր օրերուն (նախորդ համաշխարհային պատերազմէն անմիջապէս առաջ) թուրք մատուռակար, բացառիկ իրատեսութեամբ մը եւ մանաւանդ բացառիկ անկեղծութեամբ մը, թ տես իր ժողովուրդին քաղաքակրթական ողջալի չհամմնացութեան.

«Մենք Եւրոպայի մէջ վրանի առակ ապրեցանք» (Պիզ Ավրոփատա չատըր ալթընտա եսյուսուդ — Թիւճճար զատէ Իզմահիմ Հիլմի):

Ե. Տ.

(*) Այսյէս կամ չանթալ կը կոչուէին այն տիւզգաուտր պաշտօնատարները (պէյ, վալի, փաշա), որոնք իրենց դիրքին հասած կ'ելլային ոչ համապատասխան ուսումնական պատրաստութեամբ, այլ լոկ սուլթանական շնորհով՝ անոր մատուցուած ծառայութեանց փոխարէն: Ցանօթ է Հասան փաշայի պարագան: Ոստիկանական այս բարձրագոյն պաշտօնատարը, որ գիրկ-կարդալ չէր գիտեր, գտած էր իր ստեղծագործութիւնը գլենելու իւրայատուկ կերպ մը: Կը գրէր (ուելի ծիշդ՝ կը գծէր) արաբական ٨ թուանշանները վրան վրկի ծայրերուն ուղղութեամբ, ինչ մը հետու՝ ٧ թուանշանը. յետոյ այս վերջինին վերի ծայրը միացնելով ٨-ին վարի ծայրին՝ կ'ուներ ٧٨: Ասկէ՝ իրեն տրուած անունը՝ եսի-սէֆիզ Հասան փաշա:

digitised by A.R.A.R.@

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐ

Ինչ որ ժամանակակից չբլան կը կոչենք, որ չափչը բռնած մինչեւ մեր չորքը կը հասնի իր հետքէն չառ աւելի վերջ, ինչ որ մեր անմիջական կեանքի մատնանիշն կը տոզոկի ջուրի ժանդոտած խողովակներու հետ, այն որ մեր մարմինն չորքէ կը փաթթենք երբ կլսորինք մայթերու երկայնքին մենչեռ քաթաթաթ ոգրոհաւոգին աւելը, մեր զգայնութեան չառաւելը՝ կը հասնի մեզի վերջին մեծ պատերազմ: Այսինքն քան ծիծաղելի, ոգորմելի տարրներու պզտիկ թագը, քան աւերը:

Եթէ կայ մեծութիւն մը, նորութիւն մեր ժամանակներուն, որ հինգ վայրկեան ապառամէ եառք իր հակառութեան չվերածուի, եթէ ունինք ժամանակը ու համբերութիւնը խուզարկելու զրպի իմացական կարեւոր երեւոյթներու ենթաշերտը, պէտք է ճամբայ ելլենք, ուղղակի կամ անուղղակի՝ դէպի երկու հոսք – Նիլշէ ու Մարքս: Կ'ակնարկենք անառատուածութեան, կամ Աստուծոյ մահուան, մեր գարու մտածումի հազարպակցական կերեւոյթին: Նիլշէի համար, ամայի տեղիերքին պոռտին կանգած մարդ Հակը իր ուժն ու քառսը բ'ր իսկ միջոցներով կը կերտէ: Մարքսին համար անհատին փրկութիւնը՝ հասարական ձեռնարկի մը արդիւնքը կրնայ ըլլալ միայն: Երկուքն ալ կը վառին յարատեւութեան մը, ուրացումի մը կիրքով: Անհատ թէ ընկերութիւն, երկուքի ալ էութեան պլեռուն ձգուած, ողորմելի ու հեգնակալ նեղկայութիւններ են, երկուռնեակներ՝ որոնք մահացու պայքարի բռնուած են իրարու դէմ, անխուսափելի բայց նաեւ անհեթեթ պայքար, որ հետանարար յուծում մրն ալ ունի, բայց այդ չէ կարեւորը: Փիրքրկարտ, Հիւսրլ, Հայտրկըր, Թոսրէրս ու Սարթր – իմաստասէրներու այս չարքն է, որ վերջին դարերուն ու նեղկայիս, իւրաքանչիւր առաւ ենթակայութեան, առանձնութեան, մենաւորումի ու անձնականութեան այն աւր պայծառութեան, որ կը ձգտի մտածումի սահմաններու հասնիլ եւ որ այնքան մոլեգնութեամբ կը յարձակին մարքսիստ տեսաբաններու մեր օրերու, ի մասնաւորի Լուքաչ, զայն կոշնորով դրամատիրական կարգերու անկումային հոգեբանութեան մէկ ախտանշանը:

Բայց մենք կը սկսինք Տոքթոյեվսքիէն, գլասկտ-մխիթք-իմաստասէր՝ որ այս պայծառութեան մշուշին մէջէն կը քալէ, Աստուծոյ ու կրօնի տեղ մարդկային իմաստութեան ու բարոյականի մէքթաֆիզիք մը հաստատելով որպէս առանցք իր արուեստին: Տակաւ քանդրացող մշուշին մէջ՝ ուրիշ անձ մը կ'երեւայ, մեր օրերուն աւելի մօտ – Քաֆքան, աստիպէյային ու եղեբական, գլուխը կախ, ափերը գոյ երիտասարդ, սրտին կը յանգին պզտոր կերպով ընդհնշմարուած ու ապրուած ճշմարտութիւնները անցեալին: Անկէ է որ ապսիւրտի յաճախանքը, մարդկային հաղորդականութեան անկարելիութիւնը ու մարդ էակին ճակատագրական մեկուսացումն ու այլասերումը կը սկսին վարակել արդի գրականութիւնը: Գերմանական վիպապաշտութեան չնչահիգ, այլող ու խռնուլ չառալլին դէմ պատրաստուած այս նոր պայծառութիւնը, որ

digitised by A.R.A.R.@

պէս իմաստասիրական հիմք ու որպէս պիտարեւեստական կառոյց՝ տկլոզը կազմից ժամանակակից մէկ քանի յանդուգն ձեւնարկներու – Ֆրանսական Նոր Վէպը, Պէքէթի, Իոնէսքոյի, Ալպիի, Ճէնպորթի, Ժլնէի, մոտաւոր Բիւրընըրի ու Աւտամովի թատրոնը, զոր յաճախ կը կոչեն Ապսիւրտի Թատրոն: Այս նոր երեւոյթը, իր պանդոն այլ անուններուն տակ (ֆէնոմէնոլոգիի, ֆոմիրէյք երեւակայութիւն, վերացական նկարչութիւն եւայլն) մեր ժամանակներու մեծագոյն յեղափոխութիւնն է: Մի հարց տաք թէ ո՛ւր կ'երթայ կամ ի՛նչ կը փաստ, ուր կ'երթայ ա՞րդեօք, կեանքը չափած ու քաշկռտելուելով անգոյ ճամբու մը մայթին եր-կայնքով...: Խնդանը, արկածախնդրութիւնն է, հոգմաղացքէ հոգմացաղք, ապառաժիւնն ու ճշմարտութիւնը փնտռելով: Մինչեռկեալ կ'արժէ խորհրդածել հեռեւեալ երեւոյթին մասին – թէ ինչպէս, գեղարուեստն ու վրդնանութիւնը, մասնաւորաբար Արեւմտեան աշխարհին մէջ մինչեւ ուրախները, հազիւ ինքզինքնին ազատագրած, մեր դարու սկիզբնեըը, մեծահարուստ քմայքոտ պահանջներէն, ակաթէմիներու յուսկնոտ ու սառած խմաստութիւններէն, կրօնա-քարոյական խոչընդոտներէ սեղմուժէն ու վիպապաշտական էսքէյիզմի բռնակալութեթիւնէն՝ կը թուին կրկին կորնցնել իրենց անկախութիւնը՝ այս անգամ բոլորովին նոր ու աւելի անդիմադրելի ուժերու ճնշումին տակ, եւ որոնք կը կոչուին զանգուածներու քաղցած ճաշակ, տնտեսական հրամայականներ, նիւթապաշտական դիմզուկ խոչընդիզմ եւ պետական մանիամիա, կոպիտ տիրիծիզմ: Այնպէս որ, այսօր աւելի քան երբեք, արուեստագէտը հակա-ընկերային, անսահմանափակ ու անհաշտ ըմբոստ՝ առնուազն գիտցած անձը պէտք է ըլլայ՝ եթէ կ'ուզէ պահել իր գոյութեան խարխուլ իրաւունքը: Կը կարծենք թէ այնքան ալ կարեւոր չէ թէ ո՛ւր կը յանգի այս գնացքը եւ թէ ո՛րքան իրաւունք կը մնայ ապագայ գրագէտին դրպանը – հիմնականը այն է որ ինքը, դրագէտը որոշէ այլ իրաւունքին քնոյքը: Ձկայ աւելի մեծ վտանգ ու փորձութիւն ցլագէտին համար քան բարոյական այն վճիռները, որ կը յաւակնին արձակել արուեստի ու պատմութեան ընթացքին մասին բիժոտ, լորձունքոտ ու ծուծը յամքած բարոյախօսներըը, քննադատները, պատմաբանները:

Այս ահմանուժին մէջ կ'իյնայ ժամանակակից գուտ գրական ըմբռնումին առաջին կարեւոր ու նոր առանցքը – թէ ամուեստի գործ մը գուտ գեղագիտական վայելքի հասնելու համար՝ իմաստասիրական, բնական իմրք մը, գաղափարականութիւն մը պարունակելու է, որ չըլլայ պատգամ ու յորդոր, ոչ ալ տրեմմութիւն՝ այլ քերէ, չպրտէ, առ որ անկ է ու աչքերը գոց՝ ճշմարտութիւնն մասին համեստ բայց անգիջող փիլոյութիւն, որքան ալ յուսահատական ու հիւանդագին երեւի այդ ճշմարտութիւնը հազիւ հազ ուսկացող, չուաբած, դրազած մարդկութեան:

Գրական ըմբռնումի երկրորդ եղանակը ամանդականն է, ընթացիկը, ամուղջ կոչուածը, որու կ'անդամակցին դրողները առ հասարակ իրենց ջախջախիչ մեծամասնութեամբ: Ոչ գրական դպրոց է, ոչ ալ հոսանք այլ մտայնութիւն, պօռ ամնս, մարդակազմութիւն ու ևրեւելահայ գրականութիւն. ըստ որու դյուսկան երկ մը ապրումներու զգայնութիւններու, հուզեթռնական վիճակներու ամալգամի հանդէս մըն է, հնթակայական ու առարկայական վերաբառգրութիւնը մարդոց աշխարհին: Այս բոլորանուսի մարդոց համար է որ կը կազմակերպուին, առ հասարակ, յոթելեաններըը ու նոպէլեան մրցանակները, մնայուն համբաւներըը ու յաւիտենութիւնը: Գրականութեան մէջին դասակարգը, պուրժուազիան: Բորբոսած, հնաոդյր քայց անխախտ ու վաւերական մտայնութիւն, անհասկած, որու դէմ մարտնչած են ու կը մարտնչին բոլոր հեռուկոսները, ըմբոստները, հիւանդներըը ու հերոսները: Այսինքն՝ արուեստը իրը բարոյական գպրոց, fաթարսիս, մարդու արդարութեան գործուղ երա-

digitised by A.R.A.R.@

ՊՈՐԻՍ ՓԱՍՓԻՐՆԱՐ

դին իրականացումը, յոյսի, հրջանկութեան, լուսաբեռութեան ու ապահովութեան խորհրդանիշ պահանջին գոհացում տալու կանչուած: Մարդը իր մասին, իր ժպտուն ու լուկան անհրաժեշտին մասին, մերկացած ու բացատրուած, վկրքերը դպչելով կամ բուժելով պոշ մը, աբուեհատակ ու մարդկութիւն՝ մարդկութիւնն ու Աստուած՝ սակարկութիւնը լրմնցած ու համաձայնած պինպոպալ մը հնգերս մասին՝ փրկելու համար բռնաբարուած պատրոնքը ու տիեզերական ժամանակացոյցը, փրկելու հնանք կոչուածը վա՛ղը վերակերտելու անհրաժեշտութիւնը՝ մարդկային նոյն ձգտումով առաւոն ածխաւելու պահուն, էդիբական ֆոթքէյլին վերջին քառորդ ժամուն: Վերջին հաչուով, հարցը կը վերածուի մարդկային կացութեան մը սահմանումին:

Երբորդ մեծ ուղղութիւնը պրակտիսութեան մարքսիստ տեսութեան հետ կապուած է: Հոս գինադարդարը վերածուած է յօրանջող, մնայուն խաղադութեան, էսքէքիմը վերածուած իր պարզագոյն համեմատութիւններուն, ճըշմարտութեան փնտռտուքը փոխուած ճըշմարտութեան մասին բարեմիտ պատկամներու բանաձեւումին ու քարոզութեան, պուրժուա աչխատհաշտեցքին ու հկկլեան խաչելդմին ամէնէն միամիտ, նախնական, չըսելու համար ղըպրոցական երեսը առնուած ու վերածուած պրակտն չափանիչի: Մէկ խօսքով՝ արուեստը փոխուած բարոյախօսութեան – այս կեցուածքէն ոչ դրագէտը չահած է ոչ ալ մարդկութիւնը, դժբախտաբար: Մարդ այն տպաւորութիւնը կ'առնէ թէ, Մայքովսքիէն վերջ ու մինչեւ Վօղնէսէնսքի, Զաբենցէն վերջ ու մինչեւ Սեւակ՝ (Մալրօ, Սերճնէ, Գազանցաքի ու նման բազադրութեամբ դրողներ դուրս կը մնան այս ստզանցքէն, չնորհիւ իրենց մշակոյթներու յատուկ բարեխառնութեան) մարքսիստ էսքէքիմը ոչ մէկ պայծառ, նոր վկայութիւն կրցած է բերել մարդ էակին մասին, ու խորքի տրկտացումը հաւանարար արդիւնք է ոչ թէ պրակտն ղպայտրանքի պակասին այլ ստափակ, բարեմիտ պաչտօնեականութեան այն գաղափարին, որ կը կոչուի գրական քննադատականներու դասակարգ: Ինչ անհրաժեշտութիւնով պատուհաս են այդ մարդիկը երբ կը նստին խմբագրելու յօդուածը ու ակնոցները մաքրելէ վերջ կը ըրբեն, կը ստորագծեն վերնագիրը – Ինչ պիտի լինի մեր պոէզիայի ուղին...: Բայց եւ այնպէս, պէտք է արդար ըլլանք եւ ընդունինք թէ չկայ արուեստի էութեան մասին վերջնական ու բացարձակ սրուէ բանաձեւ, թէ մերն ու անոնցը, վերջին հաշուով, հաւասարապէս վաւերական են այն չափով որ չափով որ անկկռնդ են ու ապրուած, որ չափով որ որեւէ էսքէքիմ զայն գործադրողներու գեղարուեստական փորձառութեան կառոյցին մէջ կը ներդաշնակուի, այդ ընկերային կարգերու ծիրին մէջ ճմարտութեան փնտռտուքին ու արտայայտման համար դրուած ճիգին: Ու այս պարագային (կ'ակնարկենք մարքսիստ ընկերութեան) հարցը կը վերածուի ոչ թէ մարդկային կացութեան մը սահմանումին այլ քան իսկ արուեստի սահմանումին:

Ահա պրական երեք տիրական աչխարհահայեցքները: Արեւմտեան աչխարհի պրական կեանքի պատկերը այս

ԱԼԷՔՍ ՍՕԼԺԵՆԻՑԻՆ

Երիք տարբեր ըմբռնումներէ բխող զանազան փորձերու, արկածախնդրութիւններու ու հակապէնդութիւններու հիւանդի մը, որուն վրայ, չատ աւելի վերջ, պիտի ծռին կարճատես ու կիսիմաստուն պատմագրանները, յօդիլը կոտրտուելով, միգրէնէրը ցաւելով, փորձելով քան մը հասկնալ··· Հոս քիչ մրն ալ կը տեղ մենք մեր մտածումներու ցանցը, տալու համար մեր կարգալութեան չափով, իրաքանչիւր էպէքիի, պարտնակին մէջ պարծող մարդոց ցայտուն արտաքինէն։ Կը սկսինք վերլինէն, մարգարիտ ալխարհէն։

Ո՞րն է պատճառ ասկէնէն յատկանշական Լեւոյիկը Սորբոնային Մխիթեան մէջ, վերջին 15 տարիներուն – Տօքթօր Փիլակօ՞ն, Էվքուչէնքոյի, Վօղնէսէնքոքիի ու այլ երիտասարդ բանասեղծներու հրապարակային ասմունքի ցոյցե՞րը, 20-րդ ու 22-րդ համագումարնե՞րը, Էջբէնպուրկի Ձիւնիա՞լը, Քէ Շօլօխովի Նոպէլեան մրցանակը։ Այս բոլորը կատեւոր են ու ընդհանուր, երեւութապէս ինքնին չարժումի մը տարեմտ պատկերին մէջ իբրեւց տեղ մը անկասկած կը գրաւեն։ Սակայն կայ մէկ հատ վտիտ կէտ, որ Եւրոպական քննադատութեան կարծիքով, անկիւնադարձ մը կը նշանակէ սովետական գրականութեան վերջին 30 տարիներուն ընթացքին։ Այդ կէտը կը կոչուի Իվան Տէնիզովիչի կեանքին մէկ օրը, հրատարակուած 1962-ին (այդքան մեծ էր կէտին ստեղծած հետաքրքրութիւնը, որ հազիւ հազ լոյս տեսած առաջերէն՝ անգլերէն երկու տարբեր թարգմանութիւններ, մէյն երկու շաբուն Միսիսիբիա աքսորուած կալանաւորի ուսած էին մրցակից երկու հրատարակչական տուներու կողմէ)։ Հեղինակ՝ Սոլժենիցին։ Ստալինեան Մէջին Դարձրուն Միսիսիբիա աքսորուած կալանաւորի մը կենցաղին անպաճոյճ, ճշգրիտ, անդուր նկարագրութիւնն է նիւթը։ Մերկ իրապաշտութիւն, առանց որեւէ ածականի կամ արուեստի գործ ըլլալու յաւակնութեան։ Աւելորդ է չեշտել, որ գործին հիմնական առաքինութիւնը գրականէ աւելի ընկերային ու քաղաքական է։ Բայց ազդանշանը եղաւ գրական նոր արշաւանքի մը, մրցումի պէս՝ խորհրդային կայսրութեան բոլոր հանրապետութիւններու մէջ՝ դէպի բացարձակ ու անդիմադրելի իրապաշտութիւն մը, որ հերքումն իսկ էր գրական պաշտօնական ուղեգծին։ Հայաստանի մէջ Գոչարի ու այլոց արձակ գրութիւնները այս նոյն հոսանքին կը պատկանին։ Կ'ենթադրենք թէ այդ վարչակարգին տակ ու դէմ ապրելու է մէկը, որ կարենայ հասնիլ այս չարժումին հոգեբանական-ընկերային լծակներուն ու ըմբռնել երեւոյթին տարողութիւնը։ Ու հաւանաբար այդ իսկ է չարժումին արժէքը երկրի մը մէջ, ուր երկի մը ընկերային քնոյթը աւելի կէտ ունի քան գեղագիտականը։

Բայց ռուս գրական պայմանքը, իր խորագոյն մակարդակին՝ արձակ չէ այլ քանաստեղծական ու կը նոյնանայ ցեղին կրօնական, միսթիք ապրումին հետ, ուր Տոսթոյեվսքիի Ալիոշան ու Հայր Զոսիմը, Քրուայէտի Փիսիաքօֆը անկորնչելի խորհրդանիշներ չեն մէյն այլ գաղտնի, ծածկագիր, մաերմիմ իրողութիւններ. հոն ուր Գրօյէտարեան,

digitised by A.R.A.R.@

Մարքսի հրէութիւնը ու ռուս ժողովուրդի ճակատագիրը կը միաձուլուին մէկ ու նոյն մեսիանական սլացքի մը մէջ, ինչպէս պիտի ըսէր Գէրտհարդ: Մարդարէ պէտք չկայ ըլլալ՝ դիտելու համար թէ բանապետներու, կուսակցամոլներու, գործառած պաշտօնեաներու եւ տնտեսագէտներու կլուխը բանատեղծներն են որ պիտի ուտեն: Հոլովոյթի այս ճամբուն վրայո՞վ է արդեօք, որ բանատեղծական նոր, թարմ մթնոլորտ մը տակաւ կը պարսպուի Խորհրդային Միութեան մէջ: Գնար բանատեղծութիւն մը կը ծնի արդէն մեր հրիրին մէջ, կը դրէր 1963-ին ֆինպատա Վասիլ Գոլհերով, ակնարկելով Էվթուշէնքոյի, Վօզնէսէնսքիի, Գէլլա Ախմատուլինայի, Թօղտէսթվէնոքիի, Գուլաք Օքուճավայի (որ իր քերթուածներու կ'արտասանէ իր կիթառի ընկերակցութեամբ) եւայլնի: Նորը՝ քնարերգական չունչ է, անտարակելի անձնուիրեան մը ու սիրոյ մը հզումը, մարդկային մտերմութեան, ենթակայութեան ու անձնականութեան հսկայ կտրտի խամսին մը, պայքարի հետեւոր ոգոտում մը:

Ի վերջոյ, Խորհրդային Միութիւնը հաւանաբար մէկն ու վերջին երկիրն է, ուր բանատեղծութիւնը լրջօրէն կը հետաքրքրէ ու ապրումի մը կը տանի ծանր ու խուլ պանդուածներու կորսուած, անտեսուած սիրտը: Ու մանաւանդ հոմայնասիար տնտեսականները, որոնց տխուր պաշտօնն է ճշդել պրակտիկան ուղին:

Տնտեսագէտ-արուեստագէտ գործակցութիւն մը սակայն մեղի համար կը մնայ բոլորովին անըմբռնելի, անհեթեթ մանաւանդ, ինչպէս շատ մը այլ երեւոյթներ Խորհրդային Միութեան մէջ: Գայթար մը, սակայն, խելքի կը պատկի, ոգեւորեան կան ատոր փաստերը: Հաւանաբար պայքարի երկու եզրերը կը կազմեն տնտեսագէտ-կուսակցութիւն մէկ կողմէն, արուեստագէտ-ժողովուրդ մեւս կողմէն: Տանք քանի մը դէպքեր: 1946 Սեպտեմբերին Մոսկուայի «Քերթողներու Երեկոյթի մը հաւաքուած հազարաւոր երիտասարդներ ցոյց մը սարքեցին ի պատիւ Փասդէրնաքի ու Ախմատուլինայի: Հազիւ երկու շաբաթ անցեր էր ու Ժտանովի արդէն սկսած էր իր նշանաւոր Քօնֆէրանսներուն ու ամէն ինչ կարգի մտած: 1962 Նոյեմբերին, 14000 երիտասարդներ, որոնք հաւաքուած էին նոյնանման «Քերթողներու Երեկոյթի մը մէկ գիշերուայ մէջ միլիոններին պրակտան դէմք դարձուցին երիտասարդ նոր դրողներու սերունդը – Վօզնէսէնսքի, Էվթուշէնքօ, Նէքրասով, Բոլատովսքի եւայլն: Ու կրկին երկու շաբաթ վերջ Խրուշչեւ կ'այցելէր Մոսկուայի Նկարչական Ցուցահանդէսը ու կը ձայնէր նոր արուեստը: Ժտանովը գայթ էր իր երջանիկ ճամբան ու տեղը տուած Իլյիչեւին – ոչինչ փոխուած էր, բացի երեւոյթին: Մեր օրերուն, ուրիշ տեսակի ցենզուրներու ահանգլուխ կ'ըլլանք եւ ոչնոց բան կրնայ հաւանաբար շատ կանուխ է ճշդել ներկայիս:

ԷՕԾԵՆԻ ԷՎԹՈՒՇԷՆԿՕ

Կ'ակնարկենք խորհրդային որոշ դրսողներու՝ որոնք արեւմտեան մշակոյթի ոգիին հաղորդ՝ կը փորձեն Արեւմտեան Եւրոպայի մասնաւորականութեան հասցէ ցնել իրենց սերունդին խօսքը, ճիչը, պատգամը: Ու կը դիմեն ծածուկ միջոց-

digitised by A.R.A.R.@

ՎԱԼԷՐԻԱ ԹԱՐՍԻՍ

նէրու, կնդծանուններու, պատնի համբաւներով եւրոպա դրկուած ու տպուած դրուագներու: Անոր Սինհավքի, Եուլի Տանիէլ (ծածկանունը Նիքօլա Արժոք), Վալէրիյ Թարսիս, Լեհ գրողներ Մլլոը ու Վանքօվիչ, Եուկոսլաւ գրողնէրի Քիլա ու Միհայլօվ կը կազմեն գրքախտւորները:

Ռուս գրողներուն համար, չարժուիը ծայր առաւ 1958-ին, երբ ազատախոհութիւնը տակաւին չէր հասեր գրական կոչուածին: Փասդէրնաքի խնդրէն ու Սօլզհէնիցի վէպէն առաջ կ'ըլլայ այս: Ռուս գրական ամսագիր Նովի Միրի գրական քննադատներէն Անտրէ Սինհավլոքի, վայլուն մտաւորական ու Փասդէրնաքի մտերիմներէն, Փարիզ լոյս տեսնող գրական ամսաթերթի խմբագրի մէջ կը հրատարակէ գրական քննադատական դրուագիւն մը, Ապրահամ Թէրց ծածկանունով – Ընկերվարական Իրապաշտութիւնը (Էսքիս, Փետր., 1959): Ծօդուածը, որ բնիկ իմաստով իրապաշտութեան մէկ կրքոտ ու չլացուցիչ ծաղրն է, քանի մը ամիսէն աշխարհի չորքանր բրաւ, թարգմանուած գրեթէ լեզուներու: Սինհավլոքի Թէրց արդէն պատմուածքներ կր հրատարակէր վերմանական Գուլիտրա հանդիսին մէջ ու նոյն տարին այդ պատմուածքներու ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կը հրատարակուէր Սառնգրակ (Վէրկլա) անունին տակ: Անցեալ տարուայ Հոկտեմբերին, Սինհավլոքի բանտ կ'առաքնորդուէր ու այս տարուայ Փետրուար 14-ին կը դատապարտուէր 7 տարուայ ամժանակէր բանտարկութեան, հակա-համայնավար բրօքսականտ ըրած ըլլալուն համար: Կայ դեռ Եուլի Տանիէլի պարագան, որ նոյնպէս դատապարտուեցաւ 5 տարուայ ամժանակէր բանտարկութեան, կը խօսի Մոսկուան ու Գաւրքիւնը հատորները հրատարակած ըլլալուն համար Եւրոպայի մէջ, գաղտնի կերպով:

Ուրիշ դրող մը, Վալէրի Թարսիս, կառուցի հակա-համայնավար, 1963-ին Եւրոպայի մէջ յայնգեցաւ հրատարակել Իվան Վալերիյ ծածկանունով կապոյտ պիծակը անուն վէպ մը, որուն մէջ Քրուշչեւն էր որ ծաղրի առարկայ կը գառնար, ինչպէս նաեւ Սեւ ու Ձերմակ Վիպակը: Անշուշտ խնդիրները առաջորդուեցաւ, ուր սակայն գրեց նոր վէպ մը, Արգելափակման Տարի Թիւ 7, որ կրկին կը խարանէ սովիէթ վարչակարգը եւ որ նոյնպէս կրցաւ Արեւմուտք փախցնել ու հրատարակել տալ: 1963 Մարտին, Թարսիս ապատ արձակուեցաւ ու այս փետրուարին արտօնութիւն տրուեցաւ իրեն Անգլիա անցնիլ, պաշտօնապէս հանհա-

digitised by A.R.A.R.@

ԷԼԻԱ ԷՀՐԵՆՊՈՒՐԿ

ՎԻԳ· ՆԵԿՐԱՍՈՎ

ասպարակչող» հռչակուելէ ետք (*)։ Դեռ կայ պարագան Ժօզէֆ Գրօսաքիի, հիվանդ 17-րդ դարու անգլիացի քահանայի Ճօն Ճօն-ի հուէրուած եզերերգութեան մը, որ 1964 Մարտին Լենինկրատի մէջ 5 տարուայ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ «Երկիրային ժակարուժութեան» մեղադրանքով (**)։

Ի՞նչ է եղածը – Սինիավոքի, Թարսիս, Գրօսաքի եւ մեւանները կրօնական, մինչդեռ ոտքով քանդած մարդիկ ըլլալու են ու ինչպէս Սինիավոքի կ'ըսէր գաւեւոխը կու տանք նոր աստուծոյ մը գոյութեան, որ կարող պիտի ըլլայ գաղութեան դալիք չրջանին նոր նեբչնեզար մը տալ մարդկութեան, մինչ Նիքոլայ Կրիսոչէվ, «Բրավտա»յի մէջ 1963-ին հրատարակուած Ո'չ, տղաք, քերթուածով պիրենք դուրքէ դաւաճան կ'անուանէր։ Ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ – պարզապէս ըմբռոստութիւն մը անցեալի դէմ, գաղութեան դէմ,

(ՊԱՏՄՈՒԻԹԻՒՆ)

Ցե՛հ, ինչպէս փոխեցին ձու դէմքը, ներկեցին այտերդ, շրթունքներդ,
Մազերդ ալ, ինչպէ՞ս ձեզ չափի վրայ ձուեցին,
Ցե՛հ, ինչպէ՞ս այդ ճղճիմ, լլրճուկ մարդիկը դեւի փոխեցին։
Ով դուն բոզ գաղմուքիւն, կեղտուտ ու տգեղ։
Ինչի՞ կը ծառայէ ամբողջ փոշին արխիւներուն։
Ալ մի՛ ստէք, մի՛ ստէք, մի՛ ստէք։

Այսպէս կը գրէ երիտասարդ քահանայ Ռոպէր Թօզտիէրվէնսէի իր *գաղութքին* ձերքագրածին մէջ։

(*) Անգլիա հասնելէն վերջ, Թարսիս կարեւոր ձեղուում մը ըրած է։ Մասնակցելէն դեռ չմեկնած, իշխանութիւնները յայտնած էին իրմէ խոստովանել, յայնութեան պահու մը, յայտարարութիւն մը թէ Սինիավոքի ու Տանիէլ *տաքսաներ* են։ Այդ, անգլիական թերթի մը տուած իր տեսակցութեան մէջ, Թարսիս ի'նքն *հպարտ* էի այդ յայտարարութեան մէջ։ ...Շատ ուրախ եմ, որ անմեղ հոյակած են ինքզինքին։ Կը հիանամ իրենց *քաջութեան»* (*Տը Մանչէյ Թայմզ*, 13 Փետրուար, 1966)։

(**) Ըստ Թարսիսի, խորհրդային գրող վլատիմիր Զուբարսքի *եւս* քանի կը գտնուի Գեհենամքերէն ի վեր։

digitised by A.R.A.R.@

Սակայն կայ ու կը մնայ, քանասիրողներու հայրքէն ու չառայլէն վեր ու անանձնական, անքնարմ կիսատուսած մը նման, կը մնայ պլտոնական գիծը: Ու ինչ որ հմմնական է այդ մասին սա է, որ կուսակցութեան գիծը ոչ մէկ ատեն կը չեղի իր բեւեռէն. ինչ որ կը փոխուի՝ այդ գծին գործադրութեան եղանակն ու ժամանակն է, որ կր յարմարի տարօրինակներու ազդակնելու ճնշումին: Երիտասարդ այդ բանասիրողներէն եւ ոչ մէկը, բացի Թաքիսէն, կուսակցութեան ու վարչակարգին դէմ կ'ըմբոստանայ: Անոնց մեծ մասը կամ համաձայնած է կամ ալ ուղիղից: Այսինքն ըմբոստ են առանց ըմբոստ ըլլալու...: Սակայն այդ իսկ բուռնական է...:

Բայց կրկին արդար պէտք է ըլլանք ու չհերհեղք, թէ մեզի չեղյար հերքել կամ ուրանալ գրական էսքէրիէ մը, որուն կր հաւատայ, կը կարծենք, համաձայնած իմտելիկէնցիայի մէկ կարեւոր տարրը: Ու այս կապակցութեամբ անհրաժեշտ է յիշատակել չատ կարեւոր դիրք մը, որ լոյս տեսաւ 1957-ին եւ որ կը կոչուի ժամանակակից Իրապաշտութեան Իմաստը: Հեղինակը՝ Կէօրկ Լուքաչ՝ Հունգարացի մարքսիստ քննադատ-տեսաբան մըն է, որու տեսութիւններն ու վերլուծումները լրջութեամբ կ'ուսումնասիրուին Արեւմուտքի մէջ: Այս գիրքին մէջ է որ, ուրկան դիտենք, առայժմ անգամ ըլլալով իր յստակ բանաձեւումը գտած է Ընկերվարական Իրապաշտութիւնը: Շատ հետաքրքրական է հետեւիլ իր փաստարկութիւններուն, որով կը քայքայէ Քաֆքան ի չահ Թոմաս Մանի, Արեւմտեան Եւրոպայի քննական իրապաշտութիւնը ի չահ համայնավար աշխարհի ընկերվարական իրապաշտութեան: Լուքաչ դրող մը չէ, այլ քարդ ու հմուտ ուսումնական մը – պաթպաչ՝ որ իր դաղափարներու ալխարհի օրէնքով ստաքինութիւն է նման ձեռնարկներու մէջ: Թէ ո՞ր չափով երիտասարդ քննադատները համիրներ ալիսի ունենան, ու մանաւանդ ձիրք՝ որդեդրելու իր տեսութիւնը, կամ նոյնիսկ Սօլշէնիցին, Թվարտօվսքի, Եւրի Դաղաքով, Ալէքսանար Նաչին, Նէքրասով, Եւրի Նագիպին, Նիքոլայ Տիւպով, Վասիլի Օվէչքին առանկափրներու պէտ մարդիկ՝ կը մնայ խնդրական:

Այս է, իր չատ սեղմ գիծերուն մէջ, մարքսիստ ալխարհի կացութիւնը – ստալինեան տօկմաթիզմի կործանումի փսրձեր, քանաստեղծական նոր ալիք մը յայտնութիւնը, վերակենդանացում Թուրկենիեվի ու Ձէյսովի գուսպ քնարերգութեան, գրոյշ փորձեր՝ արուեստը ապատոպիայի տեսաստ-քաղաքական գաղափարանութենէն ու, վերջապէս՝ իրապաշտութեան մէկ նո՛ր ձեւաւորումը, որ ցոյ մեյան հիմնաւորուած է իրական ընկերվարական փէրսպէքթիվի մէջ, այլ կր գործածէ այդ փէրսպէքթիվը նկարագրելու համար այն ուժերը, որոնք ընկերութեան ու անհատին ներսէն կը ձգտին ու կ'ալխատին գէպի ընկերվարութիւն» (Լուքաչ, Կ., ժամանակակից Իրապաշտութեան Իմաստը, Լոնտոն 19, էջ 93):

Վ. ՕՇԱԿԱՆ

(Շար. 2)

digitised by A.R.A.R.@

ՆՈՒՊԱՐ ՋԱՐԽՈՒՏԵԱՆ

ԱՐԲԱՆԵԱԿ ԵՐԿԻՐՆԵՐ

Ա. ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Սոփեատան Թուսիոյ ապրեցուքեան տակ դտնուող երկիրները՝ Լեհաստան, Հունգարիա, Ռումանիա, Զեխոսլովաքիա եւ Գուլկարիա, պարտադրուած են հետեւելու պաշտօնական վարդապետութեան մը, արուեստի եւ գրականութեան մարզերու մէջ: Այս վարդապետութիւնը կը կոչուի սոցիալիստական իրապաշտութիւն: Այն հեղինակը, որ կը փափաքի իր գործերը հրատարակուած տեսնել, պարտի հետեւիլ պաշտօնական դիծին եւ չընկղմիլ սոցիալ իրապաշտութեան երկաքուղիէն:

Իրապաշտութիւն, այսինքն այն, որ հեղինակը պէտք է դրէ իսկական հասկրցուելու համար եւ պէտք է գործածէ դիւրին եւ յատակ ոճ ու լեզու. իրեն արգիլուած է որեւէ անձնական փնտռտուք ձեւի եւ կառոյցի:

Կարեւորը գրողին համար ո՛չ թէ ըսելու կերպն է, այլ ըսելիքը: Վարդապետութիւնը կ'որոշէ այդ իրապաշտութեան տեսակը, եւ անոր կը փակցնէ սոցիալիստ վերադիրը: Մշակուած նիւթերը պէտք է յուցարերէն բանուորին պայքարը աւօրեայ կեանքին համար: Հեռարձակները ուղղուած չեն միջնադարեան ասպետին, թէ. դարու իշխանուհիին, ժԸ. դարու միջին դասակարգի պատկանող մարդուն կամ կնոջ վրայ, այլ միայն ու միայն բանուորին եւ բանուրուհիին, որ կը կերտէ ծեզափոխութիւնը եւ անոր իբ ամրապնդումին համար:

Որեւէ տեսութիւն, որուէ վարդապետութիւն կրնայ չինիշ ըլլալ, երեւան հանել նոր տաղանդներ, պայմանով որ կապանքներ չդնէ անձին գործունէութեան վրայ: Եւ որովհետեւ այս էր պարտպան արձանագրուած երկիրներու մէջ, տաղանդաւոր հեղինակներ, իրենց կարելիութեան սահմանին մէջ ձգտած գիմադրել, յայտնելու համար իրենց պրտպրտալն եւ արուեստագէտի անձնաւորութիւնը:

Պաշտօնական վարդապետութեան դէմ մղուող հակադրութիւնը ամէնէն շատ պտպրի եղած է Լեհաստանի մէջ. ժամանակաւոր եղած է Հունգարիոյ մէջ եւ գրեթէ գոյութիւն ունեցած չէ միւս երկիրներուն մէջ:

Բ. ԼԵՀԱՍՏԱՆ

Երբ պայթեցաւ 1939-ի պատերազմը, Լեհաստան ունէր արժէքաւոր գրողներու փաղանգ մը: Ծաջող գիւտեր կատարուած էին ներշնչման թեմաներու, բանաստեղծական եւ վիպական լեզուի մարդերուն մէջ: Գէտք է յիշել Մարիա Տաղրովսքա վիպասանուհին, Եարոսլաւ Իվաչքեվիչ բանաստեղծ եւ վիպասան եւ Անդոնի Սլոնիմսքի բանաստեղծ եւ քննատուհիը: Գեղերտպաշտութիւնը ունէր բազմաթիւ հետեւորդներ:

Բայց փոթորիկը, որ փչեց այս խաղաղասէր երկրին վրայ, վեց տարի ա-

digitised by A.R.A.R.@

բեւմուռքէն եւ ապա աբեւելքէն, կործանում ամէն բան։ Զարդ ու չարչանք, դիմադրութիւն, հալածանք, մէկ խօսքով ճմլում՝ ազգանիկ մը երկու ահաբեկու եւ անողոք ծնօտներուն միջեւ։ Ոչ մէկ ազգ այքան արնաքամ ու ճմռտած դուրս չէ եկած երկրորդ համաշխարհային պատերազմէն։

Պատերազմէն վերջ Լեհաստանը կը դանուէր նոր դժուարութեանց առջեւ. տահմաններու փոփոխութիւն, քնակչութեան դանդուածային տեղափոխութիւն եւ ասոր վրայ միւսն ալ պատուէրեան մը պատրանքը։

Հնատպային մասնաւորականներու նըպատակներէն մէկը պիտի ըլլար այդ տագաստութեան պատրանքը իրականացնել։

Գրական առեղծագործութիւնը ագատագրումի ճամբուն վրայ կ'անցնի երեք հանգրուաններէ։

1945–էն 1947։– Քաղաքական կացութիւնը տակաւին անորոշ է, եւ գրողները իրենք դիրքեր ազատ կը կարծեն։

1947–էն 1956։– երկաթէ վարագոյրը իջած է Արեւելեան Եւրոպայի վրայ, եւ սոսկինան վարգապետութիւնը խստիւ կը պարտադրուի տիրող իշխանութիւններու կողմէ։

1956 Հոկտեմբերին, պոլշեվիկում ատալինականութեան եւ մանաւանդ ռուսական ազդեցութեան դէմ։ Եւ հակառակ բոլոր ջանքերուն, լեհ գրողները, Արեւելեան Եւրոպայի սրտին մէջ կը կազմեն ազատ մըտածողութեան օճախ մը։

ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆ· 1945–1947

Այս շրջանի մեծ գործերը կը պատմեն իւրաքանչիւր հեղինակի գոզգոթան, եւ բոլորը ունին Ափոխալիպթիկ չունչ մը։

ԵՒՐՋԻ ԱՆՏրԷԼԵՎԻՒԻ, արուն վրայ յայտնի է Գէրհառոսի ազդեցութիւն իր նախնական շրջանին, կը հրատարակէ պատմուածքներու հատաքածոյ մը, Գիշերը, ուր կ'ուզեկուչէ Գիմադրութեան տարած պայքարները, եւ վէպ մը, գեղեցիկ ու ճշմարիտ, Մոխիրը եւ Ադամանդը, ուր հեղինակը կը պատմէ մեծ ուժականութեամբ ազատագրումին վազորդիններըը, որոնք միշտ ալ վարդապոյն չեն, երբ մահացու պայքար կը տարուէր համայնավարներու եւ Լոնտոնի լեհ ազատ կառավարութեան համակիրներու միջեւ։

ԱՏՈԼՅ ՌՈՒՏՆԻՍԿԻ, կը հրատարակէ վէպեր, Մեռեալ եւ կենդանի ծովը, ընդհանուր վերնագրին տակ, ուր կը պատմէ լեհ հրեաներուն չարչարանքները։ Իր արուեստը հազած է ալքերգութեան տարազը, ուր կը ղգացուի Քաֆքայի ազդեցութիւնը։

ԹԱԴԷՈՒՇ ԳՐԷՋՈ, կը վերակենդանացնէ նախապատերազմեան կենցաղը եւ բնկերութիւնը իր երիզովի պարիսպները վէպին մէջ, մինչեւ որ աղէտին փոքրը փլուզումի ժամանն պատերը այս պուրժուայ տիեզերքին։

ԵՒԱՆ ԿՈՒԹ, սկսած է բանաստեղծութեամբ, եղած է վարչապետի համալսարանին դրականութեան ուսուցիչներէն, եւ մեծապոյն մարքսիստ ֆննադատը։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՇՐՋԱՆ· 1947–1956

Բռնութեան մը դէմ արուեստագէտը կրնայ միայն մէկ զէնք դործածել՝ հիւմորը։ Եւ նոյն վերը յիշուած են Քոթ կը գրէ.– Վիժռար է գրել երբ իւրաքանչիւր ճախադասութիւն հաշուի կ'առնուի։ Գրողը իմիզիճ անգամալուծուած կը զգայ, երբ գիտէ, թէ իր իւրաքանչիւր բառը պիտի գճռուի լամբին տակ, տեսնելու համար, թէ ուղիղ ճամբէն շեղած է կամ ոչ»։

Երգէն երկրին վրայ իջած է, երկաթէ վարագոյրին հետ, սոցիալիստական իրապաշտութեան քանձր խաւը։ Լաւ ըզգացումներով զրուած գէշ գործեր կ'արտադրուին միայն։

Սակայն 1953–էն կը սկսի ծածուկ հակադրեցութիւն մը։ Նոյն տարազով գրուած գործերու մէջ հեղինակները կը սկսին խառնել չինայող հիւմոր մը։

Այսպէս ՔԱԶիմիէրՒ ԳՐԱՆՏԻՒ իր կրանատայի պաշտպանութիւնը վէպին մէջ կը պատմէ թէ Միէրնիէ երբ պոյ-

digitised by A.R.A.R.@

տօնական պատուիրակ կը դրկուի Արեւելեան Գերմանիա, եւ պատրոյգ մը համար կ'անցնի արեւմտեան շրջանը: Եւ կը տեսնէ բաներ, զորս դառապարտած էր իր ճառերուն մէջ: Եւ ճոխ վաճառատուներու մէկուն ցուցափեղկին մէջ կը տեսնէ դեղեցիկ գլխարկ մը, զոր չատ պիտի ուզէր ունենալ, բայց այդ գլխարկը խորհրդանիշն է պրոմատրիական կարգեր բուն: Ուրեմն հակառակ իր պնդումնեբուն, թէ աղքատութիւնն եւ անպործութիւն կը տիրէ վարդապետին արեւմտեան կողմը, անոնք ունին եւ կրնան ունենալ ամէն բան, իսկ իրենք որ կ'ապրին համժողովրդական դրախտին մէջ, չեն կրնար գոհացնել որեւէ փափաք:

ԱՏԱՄ ՎԱՋԻՒ քանաստեղծը նոյն հիւմուրով կը դրէ.

– Երազաւեա ծուրիկն կը նախատուսէր ազնուօրէն

Թէ բնակրվարական ծովերուն մէջ պիտի հոսէր օշարակ:

Բսէք. չի՞ հոսիր խակապէս:

ԵՐԲՈՐԻ ՇՐՋԱՆ. 1956–ԵՆ ՅԵՏՈ

Այդ չրջանին լեհ գրողներր մեծ ազդեցութիւն ունեցած են իրենց երկրի քաղաքական յառաջխաղացքին մէջ, ինչպէս հունգարացի գրողներր: Եւ չնորհիւ իրենց է, որ կամուրջ մր կրցած է կառավարութիւնն գլուխը անդնիլ եւ պատահական փուճախալը:

Մեծագոյն գրողներէն յիշենք ԱՆԹՈՆԻ ՍԼՈՆԻՄՍՔԻ՝ քանաստեղծ, եւԱԴՐՈՒՆ, որ կ'երգէ ձանձրոյթը պոլչեւիկեան չէշտով մը.

– «Օբհնեալ ձանձրոյթը, որ կը նըւաղեցնէ սոսկումի դաշտուէրը»:

ՄԱՐՔՔ ՀԼԱՍՏՕ ժանտասանգ, որ ներիտասարդութեան կուռքն է: Իր Առաջին Բայլը ամպերու մէջ եւ Շաբթուան ութերորդ օրը վէպերուն մէջ կը նկարագրուի լեհ խաւիգանիերու ժողովրդութիւնը, անոնց յուսահատութիւնը, անոնց յոխորտանքը եւ հիմնական ձանձրոյթը:

Ինչ որ ալ ըլլայ, Լեհաստանի մէջ, միտքը միշտ պահած է իր արժանապատուութիւնը, եւ երբեք ստրուկ չէ եղած: Ձիշդ է, որ նոյն ալդ կոմունքեան փորձած է եռ առնել իր ազատական որոչումներր, ձիշդ է, որ լեհ գրողներր ըստիպուեցան որոչ մարդերու մէջ ունի տալ, եւ ոսկան մնացին կանգուն: Անոնք ո՛չ միայն չարունակեցին վիճաբանել նեբքին հակառակորդներուն հետ, այլ նաեւ չխուսկին իրենց կապերը աշխորի մէջ ապրող իրենց դրչի ազգայրներուն հետ:

Այս երեւոյթ եղակի է արբանեակ երկիրներու մէջ: Որովհետեւ լեհ գրողներր չէին կորսնցուցած ազատութեան հաձը, անոնք տուին իրենց երկրին իրաւ եւ կենդանի դրականութիւն մը, որ իր տպկացութիւնր տարածեց նոյնիսկ ռուս պրոլետարեան վրայ:

❧

Պ. ՀԱՒՆԳԱՐԻԱ

1939–էն առաջ, Հունգարիա կը հաշուէր արժէքաւոր վիպասաններ, ինչպէս Փոլ Շտոթօ, որ կը նկարագրէ պուրժուական կեանքի իրականութիւնները, Մանաւանդ Մարտա, որ կ'ըսնէ հոգեբանական պրպտումներ, եւ Եոլանտ Ֆոլտէա, որ կը նըկատուի Փարիզի մէջ ապրող հունգարացի պաղթականներուն կեանքը:

Բանաստեղծութեան մէջ նչմարելի էն Ալթիլա Եոզէֆ, քանուրի մը զաւակը, որ անձնասպան եղաւ 1937–ին, հայմնաւոր կուսակցութենէն վտարուելէ ետք: Ալթիտա Ֆոթ, որ անած է արեւմտեան պրակտութեան ակերէն եւ Թարգմանած է Օսքար Ուայլտը եւ Ֆոտլէռը:

Մինչեւ 1944, Հունգարիան կը դորձակցի Գերմանիոյ հետ, եւ յանկարծ 1944–ին պատերազմ կը յայտարարէ անոր դէմ: Եւ այդ պատճառաւ է, որ պատերազմէն ետք կ'ենթարկուի անուանելի ճնշումներու: Ռուսկանական կառավարութեան դէմ կը կատարուին երկու քննադատութիւններ. առաջինը Ստալինի մահէն ետք, 1953–ին, որ կը գոպուի անմիջապէս, երկրորդը 23 Հոկտեմբեր 1956–

digitised by A.R.A.R.@

ին, որ կը վերլծանայ Գուտոփչէի փո-
դոցներուն մէջ մղուած անհաւասար կռ-
ւիւներով, ռուսական հրամայկերուն
դէմ:

Մասնաւորականութիւնը կը հնչայ կազ-
մակերպուած բանակալութեան մը լուծին
տակ, որ կը նմանի տեսակ մը տաժա-
նակիր աշխատանքի: Մանաւանդ որ օր-
ւան մշակոյթի նախաբարը, որ ժամա-
նակին եղած է յայտնի բանաստեղծ եւ
տաղանդաւոր գրող, Ծողէֆ Ռիվա: Ան
կը դրէ հետեւեալ յատկանշական տող-
երը— «Մեր երկրին մէջ, գրադը իրաւունք
չունի ուզած բանը գրելու: Ան ունի ա-
ւելի բարձր իրաւունքներ, ան կրնար ա-
զատօրէն գրել ճշմարտութիւնը, եւ միակ
ճշմարտութիւնը: Մենք հեղինակնե չենք
տար պաշտօնագիր, մենք ազգ չենք
տար կեանքի ճշմարտութիւնը այլափո-
խելու իրաւունքը»:

Շատ մը մտաւորականներ կը դատա-
պարտուին ու կը բանտարկուին, եւ ա-
կան մարդիկին մտքը կարելի չէ ան-
ջատել իր յատկանական մտահետևում-
ներէն, կարելի չէ լռեցնել մէկը, որ կը
առնչուի՝ ընդդակի կամ անուղղակի
կերպով անոնք կ'ներկան իրենց անձնա-
կան կաւերը, իրենց անձնութիւնը ժա-
ռանգ առջեւ:

Լայոս Գասաք, որ ծնած է 1887–ին,
հակառակ իր ընկերվարական գաղափար-
նեռուն, լռութեան կը մատնուի, եւ չի
կրնար իր գործերը հրատարակել տալ:
Գերիրապաշտ առաջին բանաստեղծը ե-
ղած է իր հայրենիքին մէջ: Ան կը գրէ-
«Ես բարձրագոյն ոչինչ կրնամ ըսել,
բայց ամէնէն մանր խոտը կը հասկնայ
իմ մտահոգութիւնները, ուրախութիւ-
ները եւ դառնութիւնները»:

Վիպասան եւ քաղաքագէտ Լայօ
Նէմէթ, որ գրողներուն մեծագոյնն է,
չհրենալով ազատօրէն գրել, կը գադրի
արտագրելէ: Միայն վերջին չքաննե-
լուն է, որ կը յաջողի ներկայացնել տալ
իր կալվինէօ փիէսը: Հոն կը պատկերա-
ցընէ պայքարը գիտնական գալիլէի՝ իր
հարցաքննիչներուն դէմ, որոնք կ'ուզեն
երմէ կորզել խտասվանութիւնը իր չգոր-
ծած սխալին:

Հանդուրժացի գրողները ունին չոր-
ղանակ մը, որ կը կոչուի փէմֆոֆիլ, այն
մեծ բանաստեղծին անունով, որ գեկա-
դարից 1848–ի յեղափոխութիւնը: Այս
չքնաղակը կը գտնուի պետութեան խիստ
հսկողութեան տակ, եւ սակայն հոն է որ
կր ծնի ու կը մեծնայ ազատութեան ու
պայքարի գաղափարը: Այս չքնաղակին
լաւագոյն անուններեր հետեւեալներն են.

Կիսւլա Իլէա, բանաստեղծ, վիպա-
սան, քաղաքական եւ գրական քարկմա-
նիչ փրանսական բանաստեղծութեան:
Մինչ մերժած է պետութեան առաջարկ-
ները, հաստատուած մնալու համար իր
իտէալներուն:

Թամաս Ագսէլ, երիտասարդ արձա-
կագիր եւ բանաստեղծ, որուն Մարդ մը
ափիճ վրայ պատմուածքը, կը քննադա-
տէ սէնսպիլիճ կերպով քաղաքական ռա-
միկանութիւնը:

Թիպոր Տէրի, հզօրնակ հետեւեալ ե-
րեք վէպերու. Զվերջացած նախադասու-
թիւնը, Պատասխան, Շան մր մահը:

Շատ մը ուրիշ գրողներ պայքար կր
մղեն անպլամութեան բերդին դէմ, պայ-
քար մը, որ կը տարուի ստորերկրեայ
համբաններով:

Դ. ՌՈՒՄԱՆԻԱ

Նախապատերազմեան չրջանին, ին-
մանկան ամբողջովին գարձած է դէպի
Արեւմուտք, ըլլայ քաղաքական, ըլլայ
մշակութային դեմքի վրայ, եւ մանա-
ւանդ դէպի Ֆրանսա: Մէն Ֆոն Փէրս,
Ճոյս, Հայտէկկէր եւ գերիրապաշտները
երկիւղած կողմնակիցներ ունին Գուք-
րէչի մէջ:

Այդ չրջանին մեծագոյն անուններր
հետեւեալներն են. Վոյքուլէսքօ եւ Փե-
լիմի կրօնաշունչ բանաստեղծները, Լու-
սիան Պլակա գերբնականութեան բանաս-
տեղծր, Միհուլէսքօ խորհրդապաշտը,
եւն Գարպու եւ Թուտոր Արգէչ:

Վիպասանները կը կոչուին Հորթան-
սիա Պէնկէսքօ, Փամիլ Փէլիբէսքօ եւ

digitised by A.R.A.R.@

Մխրախա Իլիտա, որոնք կը կրեն Փրուտքի եւ Ժիտի ազդեցութիւնը:

1945-ին կը վերսկսի չփումը Արեւմուտքին հետ: Բոլոր հին ու երիտասարդ ղրողները կը ջանան տկարացնել սովետական ազդեցութիւնը, ծանրանալով արեւմտեան արժէքներուն վրայ: Կը սկսին քարգմանել Գայտաքի, Փրուտքի եւ Մալրոյի ամբողջական գործերը: Սակայն ղրաքննութիւնը արգելք կը հանդիսանայ այդ հսկայական ձեռնարկին: Բազմաթիւ հանդէս մը՝ «Ակորա» կը ջանայ կապ մը հաստատել արեւմտեան մշակոյթին հետ: Բազմաթիւ օտար ղրողներ կ'աչխատակցին անոր: Կը հրատարակէ Էլիզ Սալվաթորէ Քազիմոտոյէն, Ալմպէրթօ Սափայէն, Հանրի Միշոյէն, Անտրէ Ֆրըճոնէն: Սակայն հանդէսին հրատարակութիւնը կ'արգիլուի կառավարութեան կողմէ:

Ռումանական գերիրապաշտութիւնը չատ գործօն է սակայն: Ռումանացի գերիրապաշտները դործեր կը ղրկեն Փարիզի Գերիրապաշտ ցուցահանդէսին, որ տեղի ունեցաւ 1947-ին: Նոր վիպասաններ՝ Սորանա Կուբեան, Միհայիլ Վիլլարա եւ նոր բանաստեղծներ՝ Սթէյրու, Թոնէկարու, Էքեւան կու գան:

1948-էն ասդին, ռէժիմը կը պարտադրէ Ընկերվարական իրապաչտութիւնը իբր միակ ղրական վարդապետութիւն: Նոյնիսկ անցեալի դասական ղրաղներու գործերը կը հրատարակուին յապաւումներով: Ռումանացի մտաւորականութեան կը մնայ երեք կարելիութիւն միայն. համակերպում, պարտադրուած լռութիւն կամ աքսոր:

Գրականութեան վրայ կը հսկեն երկու անգիջող պաչտօնեաներ. Միհայի Գնիուզ եւ Զահարիա Սթանքու, որոնք չեն խնայեր իրենց հակառակորդներուն: Ասոնց դէմ հեղինակներուն կը մնայ ճարպիկութիւնը եւ խորամանկութիւնը, քան մը կարենալ ըսելու համար: եւ յաճախ այդ իսօքը հագիւ լսուած, գործը կամ հեղինակը լռութեան կը մատնուին:

Ռումանական գրականութեան մահկանացուն կնքուած պիտի սեպուէր, եթէ ապոտատահանի մէջ չբլլային Միրսէա Էլիատ, Խօժէն Ճոնէսքօ, Սիորան եւ Գիորկիու, Հորիա, որոնք կը դրեն Փրանսերէն:

Ե. ՉԵԽՈՍԼՈՎԱԿԻԱ

Նախապատերազմեան դրականութեան մեծագոյն ատաղձ է Քարէլ Չափէք, մեռած 1938-ին, որուն ազդեցութիւնը անջնջելի մնաց երիտասարդ ղրողներու վրայ: Նոյն ազդեցութիւնը ունեցան ապագայապաչտ եւ գերիրապաչտ լանատեղծներ, ինչպէս Վիթեզլաւ Նէզվալ եւ Ճարոսլաւ Սէյֆէրթ:

1945-ին, պատերազմին ցնցումներէն վերջ, մեծ չափով կը տիրէ երիտասարդ սերունդին մտքին մէջ: Սակայն 1948-ին, երբ համայնավար կուսակցութիւնը կ'անցնի պետութեան դլուխը, վարանումները կը դադրին աչքերս: Այդ թըուականէն յետոյ, չեխ դրականութիւնը կը հետեւի հլու եւ հնազանդ, ընկերվարական իրապաչտութեան:

Եւ այս մութ դիչերին մէջ կարելի կ'ըլլայ նչմարել քանի մը նչոյլներ, որոնք դժբախտաբար չուտ կը մարին: 1956-ի Գրողներու ազգային համաժողովին, երիտ քանաստեղծներ կը համարձակին խօսել այն չղթաներուն մասին, որոնք արդելք կը հանդիսանան գեղարուեստական ստեղծագործութեան: Ֆըանդիսէք Հրուպկին կը նմանցնէ չեխերէն բանաստեղծութիւնը կը նմանցնէ եղլերուի մը, որ բանուած է վարդապետութեան ուսկանին մէջ. իսկ Ճարոսլաւ Սէյֆէրթ կը խօսի պետութեան հակիչոին դէմ մչտնջենաւոր մարդին մէջ: Կը պահանջէ, որ լռութեան մատնուած հեղինակները կրկին արտօնութիւն ունենան հրապարակ իջնելու. Քէ անոնք որ կը դանուին քանտեղու մէջ իրենց դաղափարներու համար՝ ատտ արձակուին: Արդիւնք՝ Սէյֆէրթ եւ Հրուպկին կը չնորհազրկուին:

Երկրորդ կարճատեւ նչոյլը կը տեսնուի Դեկտեմբեր 1958-ին: Երիտասարդ ձողկի Սքըվորէցքի Վատերը վէպին տա-

digitised by A.R.A.R.@

սը հապար օրինակները կը սպառին քանի մը օրէն։ Այս վէպին մէջ հեղինակը կը նկարագրէ 1945–ի դէպքերը, երկրին ազատագրման չրջանին։ Առաջին անգամ ըլլալով հեղինակ մը չի տպրոսկիր արեւելքէն եկող ազատարարներու առջեւ։ Թերթերու մէջ պնահատական տողեր կը դրուին իր մասին։ Եւ երկու ամիս ետք, դիրքը կը վերցուի հրապարակէն, հեղինակը պաշտօնանկ կ'ըլլայ ու կ'անհետանայ հրապարակէն։

1959–էն ի վեր դրականութիւնը կը դանուի աւելի խիստ հակակշռի տակ, եւ կարելի չ'ըլլար այլեւս որեւէ փորձ՝ ազատօրէն ստեղծագործելու դեպրուեստական մարդին մէջ։

Երկրէն դուրս կ'ապրին տպաղանգատոր դրողներ, որոնցմէ կարելի է յիշել Եան Մէփ եւ մանաւանդ իր կրտսերը Է–կոն Հոսթովսքի, որուն վէպերէն մէկը՝ Լրտեսները, նիւթ հայթայթած է Գլուղոյի նշանաւոր ժապաւէնին։

Զ. ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ

Երբ կը ծագի երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, Պուլկար հեղինակները կը շարունակեն մշակել աւանդական ձեւերը վէպին մէջ։ Անոնք նիւթը կը վերցնեն պատմութենէն եւ ընկերային կեանքէն։ Բանաստեղծութեան մէջ յիշատակելի է Նիքոլա Վափձարովի անունը, որ յեղափոխական չունչ մը կը տպոէ իր տողերուն վրայ եւ կը յիշեցնէ ռուս բանաստեղծ Մայակովսքին։ Վափձարով պնդակահարուեցաւ Գերմանացիներուն կողմէ պատերազմի ընթացքին։

1945–ի համաձնավար ոէժիմը կը ճնչէ երկրին մէջ մնացած ափ մը մտաւորականներուն վրայ։ Տաղանդաւոր դըրողներ չեն պակսիր, սակայն չեն կրնար ազատօրէն արտայայտուիլ։ Իրենց կը մնայ միայն փախստական ճամբայ, անցնալի թեմաներու։ Տիմիթար Թալեվ կը մշակէ այդ կալուածը, իսկ Փավէլ Վէժինով կը պատրաստէ ֆիլմերու ոէնարիոներ։

Մեծ բանաստեղծ Թրիֆոն Գունէվ, որ երբեք բնութեան քաղցրութիւնները եւ մարդուն պարզ ու մաուչելի երջանկութիւնները, ստորագրած է նաեւ քաղաքական թերթօններ Գուրս տալ մժեղը եւ կլլել ուզտը, ընդհանուր վերնագրին տակ, մեռած է 1945–ին, բանտէն ելլելէն ետք։

Պուլկարիայէն դուրս կարելի է յիշել Թուչո Քարապուլքոֆ, որ 1957–ին Փրանսայի մէջ հրատարակեց վէպ մը՝ Իմմանուէլին խնդիրը եւ Նիքոլայի Էվրոյ, որ նոյն երկրին մէջ, 1959–ին հրատարակեց դարձեալ վէպ մը՝ Հոգը կուլայ։

Ն. Ջ.

digitised by A.R.A.R.@

Հնոր գիրքեր

«Երկրագնդի այս մասը անցյալ տարի խարիսգրագէտը անյիշելի ժամանակներում անուանել է Հայաստան, ազգագրագէտը դրա քնակիչներին՝ Հայեր, ու բնկիզը է ասել Հայաստան երկրի ու հայ ժողովրդի անցիջում պայմաբը գոյութեան համար: Այդ պայմաբում երկիրը ծաղկվելի եման ու ծաղկուրգը երկրի ճման եղել է յամառ: Եւ նա'ղ է եղել յամառ, ե'ւ աքիւնը, ե'ւ յեզան, ե'ւ հաւատը, ե'ւ եքսզանքը, ե'ւ սիրտը, ե'ւ միտքը»:

Վերջին վեց-եօթը տարիներում Հայաստանի մեր գրականութեան ամէնէն ուշագրաւ երեւոյթը երիտասարդ արձակագիրներու երեւումն է անտարակոյս: Առանց դժուարութեան կարելի է այսօր տասը-տասնըհինգ անուններ յիշել.– Գեղրգ Արշակեան, Զօրայր Խալափեան, Վարդգէս Պետրոսեան, կամարի Տանոյեան, Գեղե Զէյթունցեան, Հրաեռ Մաքէտսեան, կարէն Սիմոնեան, Էդ. Աւագեան, Աղասի Այվազեան, Զաւէն Թաքուլեան, Թաքէոն Յովսէփեան, Վլատիմիր Մովսիսեան եւ ճոյնիսն թիւով ուրիշ ճորեր իջած են ասպարէզ ու իրենց անհատականութիւնը յայտնաբերելու համար բաճառած են մեծ երկունքէ մը:

Նրեռուներն չուրջը գտնուզ տպաւ են բոլորն ալ եւ իրենց պատմուածքներուն, վիպակներուն ու վիպերուն հերոսները առհասարակ պատանիներ են ու երիտասարդներ՝ չար. «սասնեցի», «խնկոտ», «փչացած սերունդ», որոնք սոցիալիզմ կամ կոմունիզմ կառուցանելու ընդհանուր ու ընթացիկ մտահոգութենէն տարբեր մտահոգութիւն մը ունին, ծանր են ճոր կեանքի մը, տնտեսական թարեկեցութիւնները չեն բաւարարեր իրենց որոնող հոգին.–

– *Ես յատուկ վերաբերմունք ունեմ անյայտութիւնների նկատմամբ*», – պիտի բսէր Նարայր Ազալեանի մէկ հերոսը:

– «*Աւելի չատ սիրում եմ դէպի անյայտ ն կէտը տանող ճամապարհը*», – պիտի յայտարարէր Զօրայր Խալափեանի ստեղծած մէկ տիպարը:

– «*Ջգիտեմ թէ ուր եմ դնում, բայց ուզում եմ իմանալ. ինչի՞ համար է մարդը ապրում*», – պիտի տագնապէր վարդգէս Պետրոսեանի մէկ հերոսը:

Այս տագնապը հասարակաց է բոլորին, դժգոհ են բոլորն ալ, չեն հաւատար իրենց «*պապային, գրքերին, բոլորին*» ու կը տառապին, կ'օրոռնեն, կ'երկնեն:

Հայաստանի ճճեռադատներէն Ազաթաքեան, Արզումանեան, Արիստակէսեան ու գրաքէտներէն յատկապէս Գուրգէն Մահարի, Վիգէն Խեչումեան, Սերօ Խանզատեան ու Յատ. Այաքեան կարճ կամ ծաւալուն գրաքիւններով յաճախ կ'անդրադառնան անոնց գործերուն եւ ուշի ուշով կը հետեւին անոնց ծագումին: Հայաստանի գրականութեան ընդհանուր համապատկերին մէջ դիտուած՝ երեւոյթը նոր է քէ' իրրեւ ոգի եւ քէ իրրեւ ոճ: **Մեծ պարբերաբար պիտի անդրադառնանք երիտասարդ այս տղոց երիտասարդական ճիգին:**

digitised by A.R.A.R.@

«ԾՈԳ ԱՄԱՌ» - 1965, ԵՐԵՒԱՆ

(ՆՈՐԱՅՐ ԱԴԱԼԵԱՆ)

Արձակագիրներու այս հոյլին մէջ իր անունը քաջարձակ կերպով պարտադրող դէմք մը չէր Նօթայր Ադալեան: Իր գետ մի նայիր» գրքոյկին կարգ մը պատմուածքները չկրնայինք քննադատուիլեան ու ընթերցողին ուշադրութենէն, բայց իր սերնդակիցներու փայլուն անունները կողքին կանգնելու երաչիքը մը չրնկերին հեղինակին: «Շոգ ամառով» սակայն ան կը կարէ այդ պըզտիկ հետաւորութիւնը եւ ամենայն իրաւամբ կը կոնդնի Դէսրդ Աբչակեանի («Թրաչուշաձոր»), Զօրայր Հոլաքեանի («Հեղեղ»), Վաբդգէս Պետրոսեանի («Մամա, ես պիդէն մեծացել եմ»), Կոմիտաս Տոնոյեանի («Կեռաճեղը թռում է սխալ») եւ սերունդին յառաջապահ միւս դէմքերուն կողմէ:

Մեզի ու մեր թերթին համար բոլորովին անծանօթ անուն մը չէ Նօթայր Ադալեան: Մեր անցեալ տարուայ Մարտի թիւին մէջ մտանեշրչուած է անոր մէկ պատմուածքին («Արագածի ձիւնիերը») արժանիքները: «Շոգ ամառը» այդ արժանիքներուն ընդարձակումը կը յայտնէ, առելի լայն չափի մը վրայ կը բերէ արուեստի կենսական տարրերուն ծագումը, Դիտելու, քննադրելու, խորանալու եւ իր տպաւորութիւնները անձնադրոյի կիրքով մը առնու ընթերցողը յայտնաբերող գրող մըն է Նօթայր Ադալեան, առանց չչերուն կը հետեւի մարդ չքէ անգամ նեղուելով, քէչ անգամ վիրաւորուելով, տրուեստի հաշուոյն քէչ անգամ տառապելով:

Փոքր ծաւալի վրայ 150 չ[illegible]ոց պրպտիկ մըն է «Շոգ ամառը ու գլխաւոր հերոսը՝ քառեչորս տարեկան ուսուցչ մը, Ծովհաննէս Մաքսաբեան: Երկու տարուայ պայմանաժամով Հարթագիւղ ղրկուած է: Վերջացած է ժամանակը ու իրեն հետ նկարչութեան ընդունակութիւն ունեցող տասնըհինգամեայ մէկ աշակերտը՝ Ազատը առած կը վերադառնայ Երեւան: Կը հաւատայ Ազատի ուժերուն եւ կ'ուզէ մարդ գարմնել զայն: Հանդիպում մօրը ու սիրած աղջկան՝ Գայեանէի հետ: Կ'անցնի շուրջ մէկ ու կէս ամիս: Ի գոյացնելի Ազատին հայրը՝ աղա Բարթաղ Շմաւոնեանը, որ կ'ուզէ եւ գիւղ տանիլ տղան: – «Չեմ ուզում մեծ մարդ դառնայ... Թէ որ ամէն մէկը մեծ մարդ դառնայ, հապը ո՞վ կը մշակի, դէ ասա...» Մտքերուն ինք եւս կ'որոչէ վերադառնալ Հարթագիւղ: Ուսուցչութեան պայմանաժամը լրացած էր ու «Մնաս բարով Հարթագիւղ, երեւան չի կրնար մնալ ու՝ «Ձկոյին Հարթագիւղ»:

Այս մնաս բարով ու ոգեւորին մինչեւ կայարանին առջեւ մը, գնացքը ամէնէն առաջ, ճամբորդները, արքենցայ գնացքէն հետաքրքրուած տպաւորութիւններ, գիւղեր, ձորեր, լեռներ,

digitised by A.R.A.R.@

դալու: Ապա՝ երեւոյթը՝ փաղոց, սրճարան, թուրքոն, էկինօ, կրկէս: Վերյիչումներ ու քարթէր: Հին ու նոր կեանքի հակադրութիւնները: Խաղաւնուն ու ծէյքսպիրը: Վարդ գիւղացին ու Լիլիւքսմ Սորոյեանը:

Այս բոլորը պարզ բաներ չեն ու դասական հասկացողութիւններ չեն Նորայր Ազուեանի դրչին առակ, բանեք իր հերոսի չրթներուն: Իւրաքանչիւր երեւոյթի մէջ երբեմն մը կը յայտնուի պարզ, արդէն յայտնազործուածը կը քաղցրացնէ պարզ մարդու մը պարզամտութեամբ ու երբեմն հմանալու անկարող սրամտութիւնն ալ նենգոտ հագրի մը կը վատահի անոնց թարմութիւնն հաղորդելու ուժը: Միամտութիւն: Ազնուութիւն: Բնազդ: Մասնակի: Ու հիմքը:

Միամտութիւնը կ'անձնաւորէ բոլոր երեւոյթներուն առջեւ անպատուաբեր ու իր անփոխան անձին յայտնութեան սպասող պատանի Արամը: Ազնուութիւնը Նոյինքն Սարդարեանի մայրն է ու դիրքին ուշագրաւ մեւս տիպարը Արամին հայրն է, ազա Քարթող Շմաւոնեանը, ան՝ որ մեծախորհուրդ քնապտով մը պահեց հայասանի հազարամեայ հազը:

Ամէնէն հետաքրքիրն ու հետաքրքրականը, սակայն, ուսուցիչն է, Ծովհաննէս Սարդարեանը: Նոր մարդն է ան, որմոզ, տարբազարոզ, ասուզոզ հոգին, գոյներէն ու երեւոյթներէն չէխացող ու էութիւններու հետամուտ այսօրուայ երիտասարդը: Երեւան ծնած, այլ աշխարհի մէկ շրջանը ըրած, մինչեւ Մոսկուա ու Վարշաւիա գացած, մշակուած անձ մը: Վարդած է քաղաքակրթութեան համարեա բոլոր բարիքները, ասուհանդերձ ենթակայ է արեւնէն, բառերը, բացատրութիւնները կու գան այդ համրով, նախասիրութիւններուն վրայ ազդու գեր մը կը խաղայ գարձեալ ժառանգական հակումը. փիչ-օք տեղ, ամեհայն հատամակամուրհակը արեան կարմիր գնդիկներուն, անգիտակցաբար պահպանել է մաճացուած ամուցներով իր խաշնարած ճախատհայերի շո՛ւչը ասիմ, թէ՞ ոգին, որը պատոհով արիեստական պատմէշները, յանկարծ, աներեւակայելի, անբմբռնելի զօրութեամբ ցոյցը մի հատիկ բառակապակցութեան մէջ:

Ասելի յառակ ընծայելու համար հերոսին դիմագիծը, աւելորդ չէ թերեւս մատնանշել հինի եւ նորի միաւորումը, առնչութիւնները, որոնք երկրորդական հարցեր չեն վիպակին մէջ.— Ես չեմ ի՛մ այն մտայի ու սովորութեան վրայ, որ ձուլում է միանգամից, կարծես չի էլ ծգնուում: Ամէն ինչ պէտք է նիհ նիհ օրերից գայ, որ ասելի խոր ու հետաքրքիր լինի»:

Այս է տիպարը իր գլխաւոր գիծերուն մէջ: Մէջերեսած այս քանի մը տողերը գաղափար մը կու տան նաեւ գրողի սեռի մասին, ծնը խառնքնեմբ, որով նաեւ ուժականութեամբ օժտելու յատկի հակում մը ունի Ազուեան եւ ատիկա կը կպամէ իր արուեստին ամէնէն էական մասը.— Ես եղել եմ ասիպտու, խռովարդի դար, կարի պատմուածի»: Ահիա արդէն նորութիւն է ու այս հաշակր յաճախակի երեւոյթ մը չէ հայրենիքի մեր դրականութեան մէջ: Նորայր Ազուեան սակէնէն առաջ նայիլ դիտէ ու երեւոյթին անգին թափանցել դիտէ: Արագ մը կ'արտայ գոյներն ու հարժումները, դէմքերուն ու յարժումներուն ետին կեցող ատերքային ու հոգեբանական մղումները եւ կը խառնէ զանոնք նոյնքան արագ ոճի մը մէջ.— Ես նիացած է, քաւրթռահասակ տղամարդը՝ գոհ, կոզիկս ըստած երիտասարդը՝ ատրախ, երեք ընկերուհիները՝ ամառաքեր, իս՝ շփոթած...»:

Այսպէս արուած են մարդիերուն, երեւոյթներուն ու ատրերուն իր վրայ ձգած տպաւորութիւնները՝ սէրերը, համակրանքները, հակակրանքները: Վարակիչ են մանաւանդ քաղաքին, անապատին, լոյսին, ու հոգին մասին նշած գեղուն խորհրդածութիւնները: Շեզ Ամառէն մէջ բնութիւնն ու մարդը տրուած են մէկտ տյսպէս քով քովի, յաճախ երկուքը միաժուռաւ, երկուքին փոխյարաբերութեան ամէնէն կենսական ու բանաստեղծական մասով, չարժումով, հնչումով, համապատկումով:

Մեզի համար սիրելի է Նորայր Հայասատանի մէջ երիտասարդ գրողներու գործերուն մէջ սքեմաման մշակոյթէն հետքեր ու երանգներ տեսնել: Նորայր Ազուեանի գրքոյկին մէջ նշմարելի է նաեւ ատիկա՝ հասկնալ անակնկալ կերպով գինք ալյեցած անորոշ զգացումէ մը մասին, իր հարցնէ երիտասարդ գրագէտը.— փիչո՞ւ ինձ է կպչում ու ոչ թէ մէկ ուրիշի, առնմէ պատի տակ նստած այդ տգամարդում կամ ձերկած մազերով կնոջը, կամ թէկուզ այն տգային ու սպիկաւ միասին վերցրած»:

Այս անորոշ զգացումը, այս հարցումը, այս

digitised.by A.R.A.R.@

ոճը մեզի կը յիշեցնէ Հուբի Խփէդեանի մէկ քերթուածին հետեւեալ տողերը.—

Et pourquoi précisément
c'est ce jour
et pas un autre
C'est notre cœur
et pas un autre
qui soudain se meurt
de ne pouvoir sourire?
. . . . . .
Et pourquoi, c'est moi
et pas une autre.

Նման հանգիստութիւնները չենք ըսեր անպայման ընթերցումի համրով կ'առաջնանան, այլ արտայայտուելու, որոնելու, իր հոգին պեղելու եւ արդիւնքը անկիղծօրէն գրչին յանձնելու նախապայմանէ մը կը ծնին անոնք: Այս նախապայմանը ընդհանրապէս յատկապէս մը ունի Ադաւնան.

Իր ամբողջութեանը մէջ ընդհանրապէս լաւ գրուած այս գործը խոցելի է երկու կէտերով: Մեզի կը թուի, թէ Աբամին մօր մահը, Նազան անուանով կնոջ յայտնութիւնը, Աբամենց տան մէջ Նազանին առած ահռելի դառնալը (էջ 61-69) կարելի էր ուռճի արագ տալ ու չղանդագեղծել վերակին գնացքը: Երկրորդ ակտը մասը գլխաւոր հերոսին սիրած աղջկան՝ կարինէին յատկացուած յատկին է: Զարմանալիօրէն անշահեկան աղջիկ մըն է այս աղջիկը: Ըօիը ատրուայ ծանօթութիւն մը ունին Մարգարեանն ու կարինէն, պիտոյ կը սիրեն, բայց ոչ տղուն մէջ սիրոյ բաւարար կիրքութիւն մը կը տեսնուի, ոչ աղջկան մէջ: Ոչ խոսակցութիւնները հետաքրքրական են, ոչ լուութիւնները: Ոչ հանդիպումները ցնցում մը կ'առաջացնեն, ոչ բաժանումները: Ուրեմն, անյոյզ, անհոգի նեկայութիւն մը: Ընդհանրապէս վիպակը ոտքի է արդէն քաղաքին ու քաղաքի ոճրագործութեան տեղ տուած առեն:

Կ'ուզենք ուրիշ հիմնական դիտողութիւն մը ընել: Բացատրենք մեր միտքը երկու հակադիր օրինակներով.—

1.— Ընէ այս հաւաքումը ինձ գոնէ մի հատիկ մարդ կեղ լինէր, ես, գոյէ, չզմայլի... Ամենայն հաւանականութեամբ, չէի զմայլի...»

2.— «Այստեղ իմ ներկայութիւնը բաղդատմամբ էլ անհրաժեշտ չէ: Գիտնականը կամ ուսուցիչը ես չեմ լինել, ուրիշը կը լինի... Որեւէ մեկը անպայման կը լինի... Գիտութիւնն ու տեղեկային գործոցը չեն վնասուի, եթէ ես չլինեմ... Գուցէ Ռոյնիուկ չահեմ... իսկ այդ հեռուտը զիւզում ես կարող եմ որոշ չափով օգտակար գործ ունենալ»:

Պիտի ըսենք անմիջապէս, որ այս երկու օրինակներէն առաջինին մէջ կայ գրագէտ մը, իսկ երկրորդին մէջ կայ տեղեկատու գրագիրը:

Առաջինին մէջ ընդհանուր տագնապ մը կայ, պատակ մը, անշահախնդիր տենդ մը, ծանօթներն վրայ անձուկօք մը դուշարելու իմացական բուռն արկածախնդրութիւն մը, մինչդեռ երկրորդին մէջ կայ պարզապէս տեղեկատուական քաղաքացին, տեղրատկան օգտակարութիւններու հետաքրքրուող մարդը, մերկ յայտարարութիւններով կեանքն ու գիրքերը խճողող հայ գրականութեան կիսագրեան ներշնչմին: Մեր գրողներէն ոմանք առանց այս զանազանութիւնը կարենալ ընելու՝ ներգաղ, երկատարդները պէտք է սակաւ առրագ մատծեն այդ մասին:

«Ճոգ Ամառը գիւղին գեղեցկութիւնները քննարկող գերբ մըն է: Այս քէզը տիրապետող է գործին մէջ ու Նորայր Ադաւնան յաղողած է նուաճել հարթագիւղը: Իրապէս երբան է գեղեցիկ բնծայել հարթագիւղը ու հմայիլ բան մը գնել հարթագիւղցիին մէջ, բար գնացք է ճամբել ու հասնել Լենինական, յետոյ՝ Երեւան, յետոյ՝ Մոսկուա, յետոյ՝ աւելի հեռու ու զորմացնել է, մայրցուել, նիացնել, յայտնագործել»:

Ներկայ վրայ անյայտ կէտ մը գրականութեան մէջ յայտնի դարձնելը գիւրին գործ չէ: Որոշ չափ ու նոյնիսկ տագանդ կ'ենթադրէ: Այդ անյայտ կէտերէն մէկը հայ գրականութեան քաղաքէսին վրայ հարթագիւղն էր ցարդ: Նորայր Ադաւնան գրչով յայտնագործուած է անձնական հրովհետու հիմա, կասկած չկայ, որ

«Հարթագիւղը ինչ-որ չափով աշխարհի մէջ է, աշխարհը ինչ-որ չափով՝ հարթագիւղի մէջ»:

Ֆ. Ա.

digitised by A.R.A.R.@

ՈՎ ՄԵԾԱՓԱՆՋ ԴՈՒ ԼԵԶՈՒ-Ի ԻՄԿԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԵՐԳԻՍ 115-ԱՄԵԱԿԻՆ 1850–1965 ԱՌԻԹՈՎ

«Գանձարան հայկական երգերու» Ք. գրքի առաջին երգն է ՈՎ ՄԵԾԱՓԱՆՋ ԴՈՒ ԼԵԶՈՒ – Muttersprache, Mutterlaut – երաժշ. կոմիտասա Վարդապետի։

Տօքթ. Բժիշկ Ներսէս Ա. Մելմուբեան (1841–1880) տաղաւոր բնամէնոյ մանուկ մըն էր, եւ կը յաճախէր Գալաթիոյ Ս. Փրկիչ Ազգ. Վարժարանը, երբ լոյս կը տեսնէ Վիեննական Մխիթարեան Միաբանութեան ԵՒՐՈՊԱ չաթաքաբերքին տէր, Թիւ 28, 9 Յուլիս 1850, էջ 112 անստորագիր բանաստեղծութիւն մը ՈՎ ՄԵԾԱՓԱՆՋ ԴՈՒ ԼԵԶՈՒ խորագրով, որուն ոչ մէր յիշուած հեղինակը, ոսկոյն վանքի ձեռագիր տառնաւորներու հաւաքածոյին մէջ նշանակուած է Հ. Ե. Զ. Յուլիս 9 1850։ ՀԱՆԴԻՍ ԱՄԱՕՐԵԱՑ 1912 էջ 64 Հ. Եփրեմ Ջաքճեանի գործերուն կարգին կը յիշէ ՄԵԾԱՓԱՆՋԸ իբրեւ քարգմանութիւն Շէյնքէնտորֆի Մուքիկլըրբախէ ռառնաւորին։ Համեմատութեան համար յառաջ կը բերենք նաեւ դերմաներէն բնագիրը եւ ապա կու տանք Ջաքճեանի ԵՒՐՈՊԱ չաթաքաբերքի մէջ հրատարակած քարգմանութիւնը եւ Մելպուբեանի քննարուած բնագիրը տուիքիկ, դիմացի էջին վրայ։

Muttersprache, Mutterlaut!
Wie so wonnesam, so traut !
Erstes Wort, das mir erschallet,
Süsses, erstes Liebeswort.
Erster Ton, den ich gelallet,
Klingest ewig in mir fort.
Sprache, schön und wunderbar,
Ach, wie klingest du so klar !
Will noch tiefer mich vertiefen
In den Reichtum, in die Pracht.
Ist mir's doch, als ob mich riefen
Väter aus des Grabes Nacht.
Überall weht Gottes Hauch,
Heilig ist wohl mancher Brauch;
Aber soll ich beten, danken,
Geb' ich meine Liebe kund,
Meine seligsten Gedanken
Sprech' ich wie der Mutter Mund !

ACH wie trüb ist meinem Sinn,
Wann ich in der Fremde bin,
Wann ich fremde Zungen üben,
Fremde Worte brauchen muss,
Die ich nimmermehr kann lieben,
Die nicht klingen als ein Gruss !
Klinge, klinge fort und fort,
Heldensprache, Liebeswort,
Steig empor aus tiefen Grüften,
Längst verschollenes altes Lied,
Leb aufs neu in heil'gen Schriften,
Dass dir jedes Herz erglüht.

Max von Schenkendorf, Gedichte-Freiheit
und Vaterland. Für die Deutsche Bibliothek
herausgegeben von Kurt Aram Seite 119

digitised by A.R.A.R.@

Զ. ԵՒՐԵՄ ՉԱՓՉԱՆԵԱՆ

ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵԶՈՒ

Ո՛ մեծասքանչ դու լեզու,
Ո՛ հեչտ քաքաւտ մայրական,
Փափկասիչիւճ քաւերտուդ
Նման արդեօք այլ տեղ կա՞ն:
Դու ու ման ինձ հրնչեցիր
Նախ սիրոյ, ո՛հ, հեչտ խօսքեր.
ԵՒյն ճախ կ'ինգ քաքօվելս
Դեռ իմ մտքին չէ եկեր:

Իմնչ դառըն վիշտ է պատիս,
Երբ օտար տեղ ու լեզու
Բռնի լրեմց գիս հաշեմ-
Լրատէս արի՛ւճ կը եեղու:
Ո՛ե զայն օտարն ես սիրել
Ինաւ չեմ կարող ի սրտէ.
Չէ այն չէ քաղցր իմ լեզուս
Որ գիս սիրով կ'ողջունէ:
Լեզու հասակ սիրաշարժ
Քանի՛ ձոխ, պերճ ու պայծառ
Միշտ կը հրնչես: Դուն էիզի
Սըրտերըն ամէն գողացար:
Հրնչէ, հրնչէ յաւիտեան
Վեհ Գեւորգացնց դու լեզու,
Թաք-ասէ փսչիդ, խոր մտքէն
Եվ հրեւան պերճ հրգ դու:
Ցաւերժական ասլրա գրոց մէջ
Կեա՛ց միշտ ևորէն ու ևորէն:
Կշռակալ ամոյշ հոս տոգերդ
Թող ամէն սիրտ արծարծեմ:
Շրնարհ ասնել Աքաչէս
Կամ պէտք ըլլայ ազօթել,
Շրթունքս արաէ քորքոմած
Կ'ողողակէ ամարգնլ
Մայրենի բացդ իր լեզուաս:
Կեաց անմահ, կեաց յաւէտ,
Կեաց միշտ լեզուդ հայկաբժան
Կեաց ծագկալից ծագկաւէտ:

Ն. ՄԵԶՊՈՒՐԵԱՆ

ՈՎ ՄԵԾԱՍՔԱՆՉ ԴՈՒ ԼԵԶՈՒ

Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու,
Ո՛վ հեչտ քաղցրատ մայրական,
Փաղցրահնչիւն քառերուդ
Նմանը արդեօք այլ տեղ կա՞ն
Դու որ նախ ինձ հրնչեցիր,
Նախ սիրոյ, ո՛հ, հեչտ խօսքեր,
ԵՒյն նախ ըղձիզ քաքովելս
Դեռ իմ մտքին չէ եկեր:
Իմ մայրենի քաղցրըդ լեզու,
Կեա՛ց անմահ, կեա՛ց յաւէտ,
Կեա՛ց միշտ լեզուդ հայկաբժան,
Կեա՛ց ծաղկալից, ծաղկաւէտ:
Ինչ դառըն վիշտ է սրտիս
Երբ օտար տեղ ու լեզու,
Բռնի իրեն դիս քաշէ,
Արտէս արիւն կը հեղու:
Ո՛հ, զայն օտարն ես սիրել
Բրնաւ չեմ կարող ի սրտէ,
Չէ այն չէ քաղցր իմ լեզուս,
Որ սիրով գիս ողջունէ
Լեզու հասակ սիրաշարժ
Քանի հոխ, պերճ ու պայծառ
Միշտ կը հրնչես դուն քեզի
Սըրտերն ամէն դողացար:
Հրնչէ', հրնչէ' յաւիտեան,
Վեհ Գէւորգացնց պերճ երգ դու,
Թօքվէ' փոչիդ, խոր մտքէն
Եվ հրեւան, պերճ երգ դու:
Ցաւերժականն Աստրբ Գրոց մէջ,
Կեաց միշտ նորէն ու նորէն,
Կշռահալ ամոյշ քո տոգերդ
Թող ամէն սիրտ արծարծեմ:
Շրնարհ ասնել Աքաչէն
Կամ պէտք ըլլայ ազօթել,
Շրթունքս արդոհս քորքոջած
Կ'ողողակէ ամարգնլ
Իմ մայրենի քաղցրը լեզու

հատ.

ՅԻՍՆԱՄԵԱԿ ՀԱՄԱՍՏԵՂԻ

ԳՐԱԿԱՆ

22 Յունուար, 1966

Պատ. խմբագրութիւն «Արարին»,

Յիսնամեակն է Համաստեղի գրական գործունէութեան: Իր ծննդեան ալ հոբելեանականը:

Այս բարեբաստ առիթով, վերջերս, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ կազմուեցաւ Կեդր. Յանձնախումբ մը, որուն նպատակն է՝ գնահատել ու պատուել Հայ Մշակոյթի մեծ վաստակաւոր մը՝ Համաստեղը, համահայկական ու միասնական ցոհելեանով մը:

Ո՛չ մէկ սարակոյս, որ ազգային ու մշակութային ամէն գործունէութիւն բալերելու կոչումն ունեցող ՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼը ուրախութե՛ամբ պիտի լսէ այս ազնուր լուրը· եւ առաջին առթիւ իսկ սիրով ու հպարտութեամբ պիտի հաղորդէ զայն, իր ընթերցողներուն եւ իր շրջանի հասարակութեան: Նոյն ատեն պիտի ընէ ամէն ջանք, որ մշակութային այս ճեռնարկով շատե՛ր հետաքրքրէ, շատե՛ր ոգեւորէ:

Մեր յոյսն է – պիտի ըլլայ նաեւ մեր ջանքը – որ այս շարժումը իր բարերար ազդեցութիւնն ունենայ, հայկական շրջաններու մեր ուսանող թաղմութիւններուն վրայ եւս – պատանի՛ թէ երիտասա՛րդ:

Այս մասին մտածել ու անհրաժեշտ ջանքեր կատարել՝ անկայման կրնայ հայկականօրէն դաստիարակիչ ըլլալ մեր ուսանողներէն շատերուն, տեղ տեղ հայախօս, բանի տեղեր ալ՝ ոչ–հայախօս – հիւրընկալ երկիրին լեզո՛ւն խօսող եւ այդ երկիրին վարժարաններ՛ը յաճախող:

Այս ազդեցութիւնը – եթէ նոյնիսկ երբեմն ժամանակաւոր – հայ երիտասարդութեան համար կրնայ ըլլալ սթափեցուցիչ մը, որ մտածել տայ գոնէ ոմանց: Մանաւանդ, երբ այս երիտասարդները տեսնեն թէ ո՛րքան շատեր իրենց սիրտն ու հոգին կը դնեն բոլորի՛ն խօսող ու բոլո՛րը ոգեւորող այս ճեռնարկին մէջ· առար նման ա՛յլ գործերու մէջ:

Համաստեղի այս ցոհելեանը քա՛ղ ըլլայ լաւ առիթ մը, որ հայ ժողովուրդի յաւերժութեան ճգտող առաջնորդներ՝ աւելի՛ հետաքրքրեն մեր թաղմութիւնները հա՛յ գրականութեամբ ու հա՛յ մշակոյթի բոլոր նուիրեալներով, ամէն տեղ – սկսած Հայաստանէն՝ մինչեւ փոքր ու հեռաւոր անկիւնները աշխարհի, ուր հայեր կ'ապրի՛ն ու կը ստեղծագործե՛ն· ուր հայեր կը ջանան տակա՛լ ու տեւե՛լ, Հայութեան ու Հայաստանի սիրոյն:

Մեծ յոյս ունինք որ Համաստեղի այս ցոհելեանին առիթով, չերմ ու սթափին պիտի ըլլայ արձագանգը, նաե՛ւ Հայաստանի մէջ:

Ցաւոցր է յիշել այս տեղ թէ 1965–ի վերջերը, Համաստեղի հոբելեանականի առթիւ, Հայաստանի ցոյց տուած սիրալիր հետաքրքրութիւնը մեզի համար ալ եղաւ ֆոյլերական մղում մը:

digitised by A.R.A.R.@

ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

Սա անցեալ տարիներուն, յատկապէս Ամերիկայի մէջ, հանիւներուն բաղձանքն ու գաղափարն էր եղած, համազգայինն տարողութեամբ տօնել Համատեղի Ցօբելեանը· բայց չէր եղած մէկը, որ շարժումին իրական ճախաձեռնողը դառնար, առանց Համատեղին ալ գիտութեան ու հաւանութեան:

Բարեբախտաբար եղաւ վերջապէս՝ գրեթէ նման բան մը:

Եւ այդպիսով ալ սկսաւ մեր բոլորին փափաքած շարժումը՝ իւրաքերաքար:

Մեր յոյսն է ու փափաքը, որ Համատեղի հանդէպ սիրոյ ու յարգանքի ամէն արտայայտութիւն, եւ իր գրականութիւնը աւելի ծանօթացնելու ամէն ջանք, լայն արձագանգ գտնեն ամէն հայ թերթի մէջ: Նաեւ Ձե՛ր թերթին մէջ:

Հայ Մամուլի շինարար դերին հաւատն ու բաղձանքը ունեցող մեր ժողովուրդը ատոր կը սպասէ:

Լաւ կ'ըլլար եթէ այս Ցօբելեանին նուիրուած բոլոր հանդիսութիւնները, ՈՐՊԱՆ ՀՆԱՐ Է, կատարուէին մօտաւորապէս միեւնոյն Մարտ, Ապրիլ ու Մայիս ամիսներուն:

Որոշ ժամանակի մը մէջ այս գործը սկսելու եւ լրացնելու ջանքը կըրնայ ցնդատել, որ հանրային ուշադրութիւնն ու հետաքրքրութիւնը մնան՝ աշխոյժ ու խանդավառ:

Այս ուղղութեամբ մեծապէս զգեհատելի պիտի ըլլայ ամէն ապակցութիւն, գոր պիտի ուզեն ընծայել մեր մտաւորականութիւնն ու մամուլը, այս Ցօբելեանը առաւելագոյն յաջողութիւն մը դարձնելու համար:

Նոյնպէս սիրելի ու զգեհատելի պիտի ըլլայ ամէն գործակցութիւն զոր նա՛ւ ժողովուրդի համեստ խաւերը պիտի բերեն՝ յաճախ անհատ, բայց հաւատաւոր իրենց կամաւորներով, մեր բոլոր շրջաններուն մէջ:

Ցարգանօքներով,
Ցօբելինական Յանձնախումբի անունով,

Նախագահ
ԱՐԱՄ ՀԱՑԿԱՋ

Քարտուղար
ՑԱԿՈԲ ԽԱՇՄԱՆԵԱՆ

digitised by A.R.A.R.@

Արուեստագէտ. Վերու հեգ

ՆԿԱՐԻՉ

ՍԻՄՈՆ ՍԱՄՍՈՆԵԱՆ

Արուագ, նոյնիսկ հապճեպ վկայութիւնն մը՝ ամբակուռ, տակաւին արուեստի մը մասին, — ահա մտքերու պատատրին վրայ յանկերգ այն տպաւորութիւնը, զոր թողուց Նկարիչ Սիմոն Սամսոնեան գէյրութի դիպաւուածան հարիզոնէն ասուպային իր անցքի ընթացքին։ Ծուռնար 20-էն սկսեալ կալնդի Գասիա-յի, ապա մինչեւ Փետրուար 8 համազգային ժեմարանի վերապուրակաձեւ սրահին մէջ շարունակուող նկարներու իր ցուցահանդէսը, պարագաներու քերումով, ներէ չսպեցուց այցելուները արուեստագէտին ամբողջական կարելիութիւններուն արդասիքով, դէթ ապրարացուց սակայն Գահիրէի պետական թանգարանը բազմաթիւ գործերով հարստացուցած մրցանակաւոր նկարիչի անոր համբաւը։

Արդարեւ՝ անցեալ տարի տակաւին (1965) Մ. Սամսոնեան պարգեւատրուեցաւ Վոսկի Շքանշանաժամը Գահիրէի Քալաննին, իսկ նախորդ տարին չահած պետական մրցանակովը առիթը տրուեցաւ իրմէ, եգիպտական պետութեան հաշուոյն, այցելու եւրոպական ոստաններու արուեստի կեդրոններէն։

Լիբանանի մայրաքաղաքը պատահական ու կարճատեւ ժամանումը լուսադրեց օգտագործել եգիպտահայ արուեստագէտը՝ տեղական կեանքէն ու մթնոլորտէն ներշնչուած իր սեւեռումները տրամադրութեանը տակ գանուող նոխորդ քանի մը գործերուն հետ՝ ներկայացնելով արուեստասէր հասարակութեան։

Տասնըմէկ իւղանկարի եւ 30 հատուշ, քանդակներ, պարզ լրմանկիներու խորէն եւ վարպետական կիսանդուած լոյսերու ցոլքերուն տակ՝ վկայաբերը հանդիսացան 1929-էն է վեր գահիրէ հաստատուած եւ չուրջ քառորդ դարէ է վեր գոյներու եւ դիծերու աշխարհին մէջ Մ. Սամսոնեանի կատարած իրագործումներուն, աշխարհա-

digitised by A.R.A.R.@

digitised by A.R.A.R.@

յիսդպրութեան, գեղեցկութեան ըմբռնչումներուն, կեանքի խորհուրդի երկրպագումներուն մասին։

Կը թուի թէ արուեստի ուսուցիչներուն եւ հետեւած կառոյցներուն տգիտութեան ալ հարկատու չէ իր վաստակը։ Անոնք ծառացած են արուեստի աչխարհի ծանօթացման եւ մեկնութեան վարժութեան մէջ։ Ինքնորոշումով, ինքնակամ քաղաքակրթութեամբ (սէնիէզ) ոճաւորուած արուեստը է իրը, որուն մէջ իրարու հետ հաշտօրէն կ'ապրին խորանարդապաշտութիւնն, խորհրդապաշտութիւնն եւ ապատարապայծառութիւնն նեղդասական տարրեր։ Կը յատկանշուի այդ արուեստը մանաւորաբար գիծերու մարմարայրէն առնուելիութեամբ եւ գոյներու բազմերանգ ճոխութեամբ։

Արձանոյին պահերու լուսինն խորհրդին մէջ մեծ նշաժչութեան պէս ծորդ բանաստեղծականութիւն մը՝ կեանքի քաղցրութիւնը կը պատմէ հաւքիւր-մորդ-երու մէջ։ Լրիւ կեանքի մը պատմութիւնն է հայ մամիկը (մինէրուիթ), պարտականութիւններէ աւարտած հոգեվիճակի խոշոր լոյսը դէմքին, որ կ'ապրի, հակազդած նոր կեանքի վերիվայր բարքերուն՝ իր նախկին ուժգին աչխարհին մէջ, եկեղեցիի լուքին ու լոյսի լոյսին։ Թաւ-լուրթականաւոնի անհուն օրէն կ'ապրի վերացման պահը Նուագարանի յարերուն վրայ, հանգիլ երազելով պարմանուհիի վառ երգերուն։ Գեղկաւոնի, կեանքի քաղցր հովերուն դէմ սարսուռն, կ'ապրի ընկերային իր վիճակի կաչկանդումներուն աւելած տառապանքը՝ մարդկային վսեմագոյն լուծում մը գտնելու խորհրդաւորութեան մէջ ընկղմած։

Այս իւղանկարներուն քով՝ հուաչնիրը, լոյսի ալ քարմարոյր՝ գրեհորդումներն են արուեստագէտի անկաչկանդ հոգեվիճակներուն եւ աչքի խայտանքներուն. սակը համար ալ ոճիլի հաղորդական են ու գիւրամատոյց՝ զանգուածներուն։

Հանգարտ խորացումներու եւ խոհումներու մարդ՝ Մ. Սամանեան դիտէ յամենալ քաղցրագոյզ պահերու, մեղմօրօր ծփանքներու եւ մարդկային աքօղուած գլացումներուն առչեւ։ Նրբութիւնը չի պակսիր իր գիծերէն, երանգապնակէն, սեւեռումներէն։ Բայց իր արուեստը գօրութիւնը, ոյժը ունի իրը գպանակ։ Արտայայտութեան գօրութիւն, գոյներու եւ գիծերու գօրութիւն, որոնք միեւ կ'առանձնացնեն մերթ արուեստագէտը ամբակուռ պատճէնի մը նման, մերթ ալ կը դառնան ամէնայն անոր յաչողութեան գրաւականը։

Արդէն՝ վրձինէ աւելի դանակ կը գործածէ Մ. Սամանեան։ Բայց ուրախութիւն է հատատել, որ այդ դանակը փոխանակ կեանքը հատատելու իր գործէն՝ կեանքի կը կոչէ ապրելու սահմանուած դիմքեր եւ պահեր։

Իր արուեստը չէ հաւատ տակաւին վախճանականիչին։

Եգիպտահայ արուեստագէտներու չարքէն պատուաւոր իր տեղը ունեցող այս նկարիչը կը ցոյց տակաւին նոր դեղեցկութիւններու ըմբռնումը պարգեւել նկարահանդէսներու սիրահար հասարակութեան։

Ց. Գ.

digitised by A.R.A.R.@

Հատկածներ

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

«Բագին» ամսագրի Նոյեմբերի թիւին մէջ *Հմայնէր* վերնագրին տակ, Հր. Տիրացեան «արդար վրդովմունքով» պատասխանած էր Աշոտ Յովհաննիսեանի իր դաւանանական արտայայտութիւններուն առթիւ: Աշոտ Յովհաննիսեան վկայ կը կանչէ *Մրջասէր* ռուս գնդապետ մը՝ Տվերդոխլեպովը, որ 1917-18-ի տարիներուն «կաթին նման է եւ տեսած է Հայերու կոտորուիլը»:

Ո՞վ է սա Տվերդոխլեպովը:

Զօրավար Անդրանիկ 1918-ի Փետրուարին Կարին եկած էր ճակատը վերակազմելու: Օր մը ռուս կին մը Անդրանիկին հով եկաւ եւ արցունքոտ աչքերով հետեւեալը պատմեց.

– Թուրքերը ամուսինս գերի տարած են, իսկ հոս ամոր պաշտօնակիցները թուրք տուներու մէջ նստած ամուց աղջիկներն ու կիները վայելէ գատ Թուրքերուն ամէն օր հրացաններ եւ ռազմանիւթեր կը ծախեն, ու տուաւ ամունը գնդապետի մը (մատնանշելով ամոր փոդոցն ու տան թիւը): Ես հիմա իր տունէն կու գամ: Իր տանը մէջ 25 հրացաններ կան: Այդ հրացանները այս իրիկուն, գիշեր ատեն Թուրքերուն պիտի յանձնէ:

Զօրավարը երբ լսեց տիկնոջ արցունքով պատմած խօսքերը, չզսգըրգիռ վիճակ ստացաւ: Վայրկեան մը հանգստանալէ յետոյ ըսաւ.

– Տիկի՛ն, իրա՞ւ էք: Վստա՞հ էք ձեր տեսածներուն:

– Այո՛, կ'ըսէր ան, կը վստահացնեմ ձեզ, եթէ հիմա մարդ դրկէք եւ բնութիւն կատարել տամ պիտ գտնէք հրացանները»:

Զօրավարը իսկոյն գինուորներ դրկեց: Երկու ժամ վերջ գնդապետն ու 25 հրացանները բերուեցան զօրավարին առջեւ:

– Ամուդ ի՞նչ է, եւ ո՞ր մէկ բոլշի (զօրամասի) կը պատկանիս եւ ի՞նչ կ'ըսես հոն, եւ ինչո՞վ կը զբաղիս:

Ռուս գնդապետը անվայել կեցուածք ունէր: Զօրավարը ամոր անվայել կեցուածքէն զզուած ըսաւ.

– Ցարգանքո՛վ կեցէք ձեզմէ բարձր գինուորականի մը առջեւ:

Գնդապետը անպատկառ կերպով պատասխանեց թէ «ինք ռուս գրնդապետ է»:

Զօրավարը որ իրէ շատ ռուսերէն կը հասկնար, առանց թարգմանին սպասելու սպտակ մը զարկաւ գետին փոխելով գնդապետը, ըսելով.

– Ես ալ ռուս կեներալ եմ, ու հրամայեց գինուորներուն ոտքի կեցցնել զայն: Գնդապետը ոտքի վրայ բարեւի կեցաւ Անդրանիկին առջեւ:

digitised by A.R.A.R.@

– Ընթացիդ ոնիր է· եւ դուն արժանի ես գնդակահարութեան: Ընկեր սպաներդ Թուրիերուն ձեռքը գերի ինկած կր չարչարուին, դուն ոսս անոնց զէնք կը ծախես, փախաճակ մեզի օգնելու որ երթաճիք եւ զանոնք ազատեճիք: Ես ոուս ժողովուրդին բարեկամ եմ, ուստի կը ներեմ ձեզի: Հրաման ըրաւ երկու զինուորներու որ անմիջապէս իճիճաշարժով զայն տանին մինչեւ Սարիգամիշ, անկէ Ռուսաստան անցնելու:

Ահա այս ապտակուած դաւաճան գնդապետին գրածներն է որ Աշոտ Յովհաննիսեան անամօթաբար փաստ կը գործածէ: Ամօթ իրեն եւ ամօթ զայն հրատարակողներուն···:

1924–ին երբ գրի կ'առնէի զօրավար Անդրանիկի օգնութեամբ իր *«Կովկասեան ճակատի պատմական օրագրութիւնը* 1914–1917» անուն գիրքը (տես 83–րդ էջ) արձանագրած ենք այս դէպքը: Այն ատեն հակառակ մեր ցաւիին ոչ զօրավարը եւ ոչ ալ ես կրցանք յիշել անունը այդ դաւաճան գընդապետին: Հիմա որ «Ազգին»ի մէջ Պրն· Հր· Տիրանեան արձանագրած էր անունը Տվերդոխլեբովի, յիշեցի այդ դաւաճանին եւ պատկերացաւ աչքերուս առջեւ գնդապետին փոռուած հասակը զօրավարի ոտքերուն առջեւ···:

ԼԵՒՈՆ Բ· ԼԻԼԻԷՃԵԱՆ

Ծրեզիս

ՄԱՆՕԹ.– Տեղի անձկութեան պատճառով մեր յաջորդ թիւին վերապահեցինք Գ· Զիզմէճեանի, Եդ· Պօյաճեանի («Հայրենիք») եւ Պ· Սճապեանի («Այծեռամարտ») յօդուածները:

digitised by A.R.A.R.@

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Շնորհակալութեամբ ստացած ենք հետեւեալ գրքերն ու պարբերական հրատարակութիւնները.

ՄՈՒՍԱ ԼԵՐԱՆ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ հեղ. *Մելիք Փոշաբեան*, *հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային Միութեան*, *Պէյրութ*, 1965. *Տպ. Ալպա*:

ԲԱՑԾ ԾՆՈՒՆԴԻ (պոէմ) *Վ. Դաւթեան*, *հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային Միութեան*, *Պէյրութ* 1965, *Տպ. Ալպա*:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ, *հեղ. Վեր. Ա. Ա. Կէօրկէեան*, *հրատարակութիւն Թէքէեան Մշակութային Միութեան*, *Պէյրութ* 1965, *Տպ. Ալպա*:

ՊՈԿՈՒԱՆ ԹԵՐԹԻԿՆԵՐ (քաղաստեղծութիւն) *հեղ. Բ. Եղանեան (Ի. Զաւէն)*, *Թեհրան*, 1965:

ՄՈՄԵՐ (էերբ-ռաւծ) *հեղ. Շահպան*, *Հալէպ*, 1966:

ՀԱՅՐԵՆԻՔ Ամսագիր	*Պոսթըն*
ԲԱԶՄԱՎԷՊ	*Վենետիկ*
ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՑ	*Վիեննա*
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	*Երեւան*
ՋԱՀԱԿԻՐ	*Պէյրութ*
ՋԱՆԱՍԷՐ	*Պէյրութ*
ԾԵՐԱՆՈՑ	*Հալէպ*
ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԱԼՊՕՄ	*Պէյրութ*
ՍՓԻԹՔ Շաբաթաթերթ	*Պէյրութ*
ՄԱՍԻՆ Շաբաթաթերթ	*Պէյրութ*
ՅՈՒՍԱՔԵՐ Օրաթերթ	*Գահիրէ*
ԱԼԻՔ Օրաթերթ	*Թեհրան*
ՀԱՅԱՍՏԱՆ Շաբաթաթերթ	*Փարիզ*
ԱԶԴԱԿ Օրաթերթ	*Պէյրութ*

digitised by A.R.A.R.@

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆԵԳԻՆ

ԼԻԲԱՆԱՆ 20 Լ. ՈՍԿԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ 7 ՏՈԼԱՐ
ՀԱՏԱՎԱՃԱՌ 2 Լ. ՈՍԿԻ

Վարչութեան հասցէ՝

G. SASSOUNI

Rue Sélim Boustani, Beyrouth - Liban

digitised by A.R.A.R.@